

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній ступінь – магістр

На тему: «Функціонування єврейських цвинтарів Галичини від початку XX
ст. до Другої світової війни»

Виконала: студентка 2-го року навчання,
спеціальності:

032 «Історія та археологія»

Освітньо - наукової програми «Юдаїка»

Сєдова Марина

Науковий керівник: Гнатюк О.Є.,
доктор габілітований, професор,

Рецензент: Москалець В.К.,
доктор гуманітарних наук в галузі історії

Магістерська робота захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____ « _____ » _____ 2022 р.

Київ -2022

Декларація академічної доброчесності

студента / студентки НаУКМА

Я, Сєдова Марина,

студентка 2 року навчання факультету гуманітарних наук кафедри історії,
спеціальність 032 «Історія та археологія», освітньо-наукової програми
«Юдаїка»,

адреса електронної пошти maryna.siedova@ukma.edu.ua

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему **«Функціонування єврейських цвинтарів Галичини від початку XX ст. до Другої світової війни»** відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений/ ознайомлена;
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згоден/ згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck;
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

15.06.2022

Сєдова М.

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної/магістерської роботи

Тема: «Функціонування єврейських цвинтарів Галичини від початку XX ст. до Другої світової війни»

Авторка: Сєдова Марина, студентка 2-го р.н. освітнього ступеня – магістр, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Юдаїка».

Наукова керівниця: Гнатюк О.Є., доктор габілітований, професор.

Захищена: «__» _____ 2022 р.

Короткий зміст роботи:

У магістерській роботі досліджено те, як функціонували єврейські цвинтарі Галичини від початку 20 століття до Другої світової війни, розглянуто основне законодавство центральної влади щодо єврейських цвинтарів та поховань та реакції громад на зміни нормативних актів, вивчено діяльність похоронних братств та їхня взаємодія між собою та з громадою, досліджено способи організації кагалами роботи єврейських цвинтарів, в першу чергу в Станиславові та Тернополі.

Topic: «Functioning of Jewish cemeteries in Galicia from the beginning of the XX century until the Second World War»

Short summary: The thesis examines how the Jewish cemeteries of Galicia functioned from the beginning of the 20th century to the Second World War, considers the basic legislation of the central government on Jewish cemeteries and burials, community reactions to changes in regulations, and the activities of funeral fraternities. The ways of organizing the work of Jewish cemeteries by kagals were studied, first of all in Stanislaviv and Ternopil.

Зміст

Вступ.....	5
Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження.....	9
1.1. Розвиток історіографії в галузі некрополістики в Східній Європі.....	9
1.2. Джерельна база дослідження.....	15
Розділ 2. Правові засади функціонування єврейських цвинтарів та поховань в Галичині.....	17
Розділ 3. Діяльність похоронних братств в організації поховань та адмініструванні єврейських цвинтарів.....	24
Розділ 4. Діяльність кагалів в організації поховань та адмініструванні єврейських цвинтарів.....	34
4.1. Керівні органи, відповідальні за адміністрування цвинтарями.....	34
4.2. Працівники цвинтаря та підрядники.....	38
4.3. Розподіл місць на цвинтарях.....	44
4.4. Виготовлення, затвердження та встановлення надгробків.....	48
4.5. Збереження, впорядкування та дослідження старих цвинтарів.....	55
Висновки.....	58
Список використаних джерел та літератури.....	60
Додатки.....	69

Вступ

Актуальність. Дослідників єврейських кладовищ цікавить передовсім вивчення текстів епітафій та символів, зображених на надмогильних каменях (мацевях). Вважається, що розквіт культури оформлення мацев в Східній Європі припадає на 18 століття і з середини 19 століття ця культура починає занепадати. Відповідно, науковці у вивченні єврейських кладовищ більшою мірою зосереджуються на похованнях, які відбулися до кінця 19 століття. Двадцяте століття як правило залишається поза увагою дослідників єврейської некрополістики. До того ж історики майже не висвітлюють питань, пов'язаних з функціонуванням цвинтарів – їх адмініструванням та організацією поховань. Багато науковців показують ці процеси як щось статичне та незмінне протягом століть. Часто науковці спрощено вважають, що поховання євреїв завжди та в усіх громадах організовували братства «Хевра Кадіша» згідно з усіма приписами єврейського релігійного закону (Галахи). Проте як сам поховальний обряд, так і роль громади та похоронних братств в організації поховань змінювалися під тиском влади та під впливом прогресивних рухів в самих громадах. Дане дослідження показує, що починаючи з середини 19 століття в багатьох громадах Галичини відбувалися зміни, які надалі послабили вплив традиційних похоронних братств, більше повноважень в організації поховань перейшло до керівництва громад (кагалів), а в деяких громадах, як наприклад у Станиславові в 20 столітті майже всі традиційно притаманні похоронним братствам функції перейшли до кагалу.

Об'єктом дослідження є єврейські громади Східної Галичини та єврейські похоронні братства.

Предмет дослідження - взаємодія єврейських громад та похоронних братств Галичини в адмініструванні кладовищами та організації поховань від початку 20 століття до Другої світової війни.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від початку 20 століття до Другої світової війни. В ширших хронологічних рамках – з 16

століття до початку Другої Світової війни – здійснено розгляд правових засад функціонування цвинтарів та поховань та процесів, які відбувалися з похоронними братствами до Першої світової війни здійснено задля кращого розуміння контексту, в якому перебували єврейські громади Галичини до Другої світової війни.

Географічні межі. Дослідження охоплює терени Галичини, але в частині функцій кагалів щодо адміністрування цвинтарів найбільше уваги приділено двом великим, хоча й не найбільшим, центрам єврейського життя Галичини - Станиславову та Тернополю. Це обумовлено наявністю в обласних архівах малодосліджених матеріалів єврейських громад цих міст, а також тим, що науковці у сфері некрополістики Галичини як правило зосереджуються лише на найбільших містах регіону – Львові та Кракові, часто узагальнюючи та екстраполюючи результати дослідження цих великих міст на інші населені пункти Галичини.

Метою роботи є аналіз функціонування єврейських цвинтарів Галичини в міжвоєнний період.

Завдання

1. Розглянути праці дослідників у сфері некрополістики в Східній Європі;
2. Вивчити вплив центральної влади на організацію поховань та адміністрування цвинтарями на території Галичини від заснування єврейських громад до Другої світової війни;
3. Дослідити розвиток, діяльність та функції похоронних братств в різних містах Галичини;
4. Виявити роль та функції кагалів в адмініструванні єврейських цвинтарів та організації поховань в Тернополі та Станиславові в міжвоєнний період.

Методи: Для даного дослідження застосовувались системні підходи до вивчення історичних подій і явищ у їх взаємодії. Використовувались

загальноприйняті методи синтезу та аналізу, історико-критичний та порівняльні методи, а також методи критики джерельних документів.

Історіографічна база. З огляду на те, що наша тема майже не досліджувалася, історіографічну базу роботи складають переважно статті або окремі розділи дисертацій. Зокрема, в дослідженні використано статті польських дослідників Томаша Котліньського¹, який розглядає правові питання поховань в Галичині, Анни Міхаловської-Мицельської², яка вивчає діяльність похоронних братств на теренах Речі Посполитої в 16 – 18 століттях, Христини Бойко³, яка висвітлює діяльність єврейської громади Львова

У дослідженні використано також окремі розділи дисертації Марії Вовчко⁴ про асиміляційні процеси єврейського населення Галичини, Артура Шиндлера⁵ про єврейську громаду міста Освенцим і монографія Лешека Гоньдо⁶ про зміни в організації поховань та адмініструванні нового цвинтаря в Кракові у 20 столітті.

Основою **джерельної бази** дослідження є нормативно-правові акти, які регулювали єврейські поховання на теренах Галичини, документи єврейських громад Тернополя та Станиславова, документи Станиславівського, Коломийського, Богородчанського повітових староств, Станиславівського та Тернопільського воєводських управлінь та Станиславівського повітового управління державної поліції. Також як історичне джерело використовується візуальний матеріал – фотографії надгробків цвинтарів Тернополя та

¹ Kotliński T. J. Pochówek w Galicji. Wybrane zagadnienia administracyjno-prawne. Część 1 *Studia z dziejów państwa i prawa Polskiego*. 2020. XXIII. S. 229–253.

² Michałowska-Mycielska A. Bractwa pogrzebowe w gminach żydowskich Rzeczypospolitej (XVI–XVIII w.). *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 2018. № 66 (4). S. 439–448.

³ Бойко Х. Дизайн фасаду мацев. *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. 2012. №728. С. 203–211.

⁴ Вовчко М. І. Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини у другій половині XIX – на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2016. 245 с.

⁵ Szyndler A. Żydowska gmina wyznaniowa w Oświęcimiu i jej instytucje w latach 1867-1939 : praca dokt. / Instytut Religioznawstwa UJ. Kraków, 2006. 420 s.

⁶ Hońdo L. Dom przedpogrzebowy przy Żydowskim Nowym Cmentarzu w Krakowie. Kraków, 2011. 150 s.

Івано-Франківська. Фотографії походять з приватного архіву авторки магістерської праці, їх оформлено в додаток 1.

Структура. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку літератури та джерел, які були використані для підготовки цього дослідження. В першому розділі розглядається розвиток історіографії в галузі некрополістики та джерельна база дослідження, в другому розділі обговорено правові засади функціонування єврейських цвинтарів в різні часи на теренах Галичини, третій розділ розкриває роль похоронних братств в організації поховань, четвертий розділ показує функції кагалів, а також їхню взаємодію з членами громади та місцевою владою в адмініструванні єврейських кладовищ від початку 20 століття до Другої світової війни.

Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження.

1.1. Розвиток історіографії в галузі некрополістики в Східній Європі.

Некрополістика — це галузь історії, яка вивчає місця поховань як історичні та культурні пам'ятки. Некрополістика належить до допоміжної дисципліни, тому науковці часто відносять свої дослідження в цій галузі до інших напрямків, наприклад біографістики, генеалогії, мистецтвознавства, археології, епіграфіки та інших. Водночас дослідники з різних галузей відмічають, що дослідження в царині некрополістики не є широко представленими в гуманітарних науках. Наприклад, Барбара Левіцька говорить про досить обмежену представленість теми кладовищ у соціологічних дослідженнях⁷, а професор антропології університету Монмута Річард Вейт вказує на брак досліджень цвинтарів серед сучасних археологічних праць⁸. За часів незалежності України значний внесок в розвиток некрополістики в країні зробила історикиня, архівістка, краєзнавиця Людмила Проценко⁹. Одним з найвідоміших польських дослідників в царині некрополістики на території України є Станіслав Ніцея, автор праці про Личаківський цвинтар, яка містить інформацію про могили видатних поляків та їхні біографічні дані¹⁰.

Дослідження єврейських цвинтарів в Східній Європі, зокрема на теренах сучасної України, почалися в 19 столітті¹¹. В той час дослідників цікавила історія появи цвинтарів, також вони часто описували розташовані на кладовищах будівлі та могили, епітафії на надгробках видатних людей — рабинів, хасидських цадиків, відомих політичних діячів. Відомим дослідником караїмських цвинтарів Криму в другій половині 19 століття був Авраам Фіркович. Він видав зокрема «Книгу пам'ятних каменів синів

⁷ Lewicka B.. Nekropolie. Socjologiczne studium cmentarzy Katowic. Katowice, 2017. 322 s.

⁸ Veit, R. F., Baugher, S. B., Scharfenberger, G. P. Historical Archaeology of Religious Sites and Cemeteries. *Historical Archaeology*. New York, 2009. Vol. 43. № 1. P. 1–11.

⁹ Енциклопедія історії України. Київ, 2010. Т. 7. С. 362

¹⁰ Nicieja S. S. Ogród snu i pamięci: Dzieje Cmentarza Łyczakowskiego we Lwowie oraz ludzi tam spoczywających w latach 1786-2010. Opole, 2010. 543 p.

¹¹ Nosonovsky M. Old Jewish Cemeteries in Ukraine: History, Monuments, Epitaphs. *Euro-Asian Jewish Yearbook* 5768 (2007/2008). Moscow, 2009. P. 238.

Ізраїлю», в якій представив епітафії з кладовищ Чуфут Кале, Мангупа та інших міст півострова. Крім того, він стверджував, що найдавніші надмогильні камені караїмів Крима датуються 6 століттям, що викликало хвилю дискусій в науковому середовищі. Нині науковці вважають, що Авраам Фіркович сфальсифікував ці дані¹².

У 20 столітті на теренах Радянського Союзу дослідження в царині некрополістики обмежувалися владою¹³. Під час Другої світової війни багато єврейських кладовищ було пошкоджено або зруйновано. Після того Радянська влада також здійснювала систематичне знищення єврейських місць поховань, використовуючи надгробки та території цвинтарів за іншим призначенням. Схожа історія простежується й в Польській народній республіці¹⁴.

До 20 століття дослідників цікавили передусім епіграфіка єврейських цвинтарів, їхня історія та діяльність похоронного братства «Хевра Кадіша», яке організовувало поховання згідно з єврейськими традиціями. З 20 століття дослідники починають звертати увагу також на мистецьку складову єврейських цвинтарів, візуальні образи та символи, які різьблярі використовували для виготовлення надгробків¹⁵.

Радянський мистецтвознавець та етнограф Давид Гоberman, аналізуючи мацеви, які він фотографував в 1930-х, 1950-60-х роках в Україні, Молдові та Білорусі та фотографії музейних фондів, описує, які були варіанти виконання надгробних стел та гробівців, які мотиви та символи зображалися на стелах в різні часи, починаючи з надмогильних каменів 18 століття, віднайдених в цих країнах. Проте автор майже зовсім не фокусується на більш сучасних надгробних каменях, обмежившись тільки інформацією про занепад мистецтва різної стели в кінці 19 століття¹⁶.

¹² Енциклопедія історії України. Київ, 2007. Т. 4. С. 104–105.

¹³ Nosonovsky M. Old Jewish Cemeteries in Ukraine: History, Monuments, Epitaphs. *Euro-Asian Jewish Yearbook* 5768 (2007/2008). Moscow, 2009. P. 240.

¹⁴ Bielawski K. *Zagłada cmentarzy żydowskich*. Warszawa, 2020. 280 s.

¹⁵ Goberman D. Jewish tombstones in Ukraine and Moldova. Moscow, 1993. P. 31

¹⁶ Goberman D. Jewish tombstones in Ukraine and Moldova. Moscow, 1993. 263 p.

Доктор мистецтвознавства Єврейського університету в Єрусалимі, спеціаліст з єврейського традиційного мистецтва Борис Хаймович¹⁷ досліджував і порівнював символи, метафори та образи, які використовувалися на єврейських надгробках, розписах синагог та єврейських ритуальних предметів в 18 – 20 століттях в Східній Європі, зокрема в Україні, Польщі, Білорусі. Дослідник порівнює знайдені на надгробках та синагогах зображення з зображеннями в єврейській книжковій графіці й робить висновок про унікальність притаманного Східній Європі процесу перенесення зображень з єврейської друкованої продукції на синагоги та надгробки та назад.

Кандидатка мистецтвознавства, доцентка Прикарпатського національного університету Надія Бабій описує образи на єврейських надгробних каменях снятинського цвинтаря, побіжно розповідаючи про зміну традиції оформлення мацев у 20 столітті. Вона пише про появу прізвищ померлих, двомовності в текстах епітафій, а також спрощення зображень на надмогильних каменях¹⁸.

Одним з найвідоміших спеціалістів з епіграфіки єврейських цвинтарів на території України є професор факультету механічної інженерії університету Вісконсин – Мілуокі Михайло Носоновський. Він аналізує тексти епітафій єврейських цвинтарів України, Литви, Білорусі, Молдови та інших країн, які були знайдені під час експедицій 1990-1997 років, як літературний жанр і як історичне джерело¹⁹. Науковець зокрема розглядає структуру епітафій, простежує зміни, які відбувалися в них з 16 до 20 століття, в окремих розділах розглядає біблійні та поетичні (віршовані) епітафії.

¹⁷ Хаймович Б. Визуальные метафоры как способ художественного мышления в еврейской традиционной культуре. *Образ і символ в иудейской, христианской и мусульманской традиции*. Москва, 2015. С. 257–310.

¹⁸ Бабій Н. Єврейська «картина світу» у меморіях Снятина. *W obliczu nowej rzeczywistości. Stanisławów i Ziemia Stanisławowska w latach 1918-1923*. Warszawa, 2018. Т. 2. С. 248–270.

¹⁹ Nosonovsky M. Hebrew Epitaphs and inscriptions in Ukraine and in Former Soviet Union. Washington, 2006. 230 p.

Діяльність похоронних братств досліджувала доктор габілітований, керівниця центра імені Анелевича Анна Міхаловська-Мицельська. Вона аналізує статuti та реєстраційні книги (пінкаси) похоронних братств «Хевра Кадіша» різних міст в єврейських громадах Речі Посполитої та детально описує, як функціонували ці організації, як приймали членів, як обирали керівництво, яка була фінансова система в них²⁰.

Традиційний єврейський поховальний обряд серед всіх інших обрядів в юдаїзмі регламентується Галахою – єврейським релігійним правом, яке міститься в Талмуді, Торі та рабинській літературі²¹.

Обряди, які пов'язані з новим ритуальним будинком (назва на івриті – «Бейт Тахара» або «Дім очищення») на новому єврейському цвинтарі Кракова, та їх зміни описує у своїй праці²² доктор габілітований, завідувач кафедри єврейської культури інституту єврейських студій Ягеллонського університету Лешек Гоньдо. Зокрема він описує, що в Домі Очищення побудували приміщення для посмертного розтину, що хоч і суперечило єврейській традиції, але було зроблено під тиском цивілізаційних змін та нормативних актів. Також наводячи цитати з місцевих газет, він детально описує, як відбувалися єврейські похоронні процесії та пов'язані з ними міжконфесійні конфлікти, які відбувалися в місті в першій половині 20 століття.

Науковці небагато уваги приділяють змінам традиційних поховальних обрядів під впливом асиміляційних та реформістських рухів всередині єврейських громад, про появу альтернативних похоронних братств, про взаємини між різними братствами, які діяли в межах одного міста.

²⁰ Michałowska-Mycielska A. Bractwa pogrzebowe w gminach żydowskich Rzeczypospolitej (XVI–XVIII w.). *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 2018. Nr 4. S. 439–448.

²¹ The Shengold Jewish Encyclopedia. Schreiber Publishing, Inc., 2003. P. 137.

²² Hońdo L. Dom przedpogrzebowy przy Żydowskim Nowym Cmentarzu w Krakowie. Kraków, 2011. 150 s.

Марія Вовчко в одному з розділів своєї дисертації про асиміляційні процеси серед єврейського населення в Галичині²³ описує обмеження, які вводила Австрійська влада в Галичині щодо єврейських поховань, а також зміни традиції поховання, пов'язані з активністю реформістського руху в юдаїзмі і прагненнями євреїв до «осучаснення» похоронного обряду. Наприклад, вона згадує про появу в 1859 році у Львові альтернативи традиційному братству «Хевра Кадіша» – організації «Хесед веємет», яка організовувала поховання, враховуючи правила, введені з боку влади.

В останні роки в Польщі та Україні видані різноманітні публікації, присвячені єврейським цвинтарям окремих міст. Далі будуть розглянуті декілька з них.

Іван Юрченко в співавторстві з Михайлом Носоновським та іншими дослідниками видав систематизовані каталоги єврейського²⁴ та караїмського²⁵ цвинтарів міста Галич Івано-Франківської області. Вони стали результатом польових експедицій 1996-1997 та 2000 років. В каталогах представлено детальні мапи цвинтарів, фотографії та детальний опис надмогильних каменів, включаючи матеріал та елементи оздоблення, тексти епітафій з перекладами з івриту на українську мову. Подібну роботу в місті Збараж Тернопільської області провела дослідниця Тетяна Федорів, видавши працю «Нариси до історії євреїв Збаража. «Новий» єврейський цвинтар міста»²⁶.

Єврейському цвинтарю міста Глухова присвячена дисертація Віри Назарової²⁷, в якій досліджено надмогильні камені 19 – початку 20 століття як

²³ Вовчко М. І. Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2016. 245 с.

²⁴ Єврейське кладовище у Галичі. Каталог надмогильних пам'ятників / І. Юрченко, М. Носоновський. Дрогобич, 2018. 242 с.

²⁵ Караїмське кладовище біля Галича. Каталог надмогильних пам'ятників / І.Юрченко, О. Кефелі, Н. Юрченко, О. Береговський. Львів, 2000. 252 с.

²⁶ Федорів Т. Нариси до історії євреїв Збаража. «Новий» єврейський цвинтар міста. Збараж, 2019. 114 с.

²⁷ Назарова В. В. Надгробки ХІХ – початку ХХ ст. єврейського кладовища міста Глухова як об'єкти культурної спадщини : дис. ... канд. іст. наук: 26.00.05 / Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Київ, 2019. 222 с.

об'єкти культурної спадщини. В окремому розділі авторка описує історію появи єврейського кладовища в місті, а також детально розповідає про загальну традицію єврейських поховальних обрядів.

Різним аспектам вивчення єврейського кладовища в Лодзі присвячена збірка різних авторів «*Momenta Et Memoria. Cmentarz żydowski w Łodzi*»²⁸. Місто Лодзь не відноситься територіально до даного дослідження, проте в цій збірці розглядаються важливі та малодосліджені питання адміністрування єврейським цвинтарем Лодзі в першій половині 20 століття. Хоча до Першої світової війни Лодзь належала до Королівства Польського, а в міжвоєнний період до Другої Речі Посполитої, інформація в цій збірці є цінною для загального розуміння процесів адміністрування єврейських цвинтарів. Використання цієї збірки при розгляді процесів в Галичині можна вважати правомірним, тому що становище єврейських громад в цих двох регіонах на початку 20 століття було подібним – в Королівстві Польському кагал називався «*Dozor bożniczy*»²⁹, а організацією поховань в єврейських громадах від часів Давньої Речі Посполитої займалися похоронні братства³⁰. Збірка містить історію появи нового єврейського цвинтаря в Лодзі, історію та архітектуру цвинтарних споруд, зміни поховального обряду під впливом обмежень з боку влади та реформістських рухів всередині єврейських громад. Одна з авторок збірки доктор Ірміна Гадовська в розділі «Надгробки та їх характеристики»³¹ наводить текст правил виготовлення та встановлення надгробних каменів, які існували в єврейській громаді міста Лодзь з 1920-х років. Ці процедури регулювалися уповноваженими особами єврейської релігійної громади міста. Наприклад, проєкти мацев та тексти епітафій мали бути затвердженими уповноваженою особою, також перед встановленням надгробка необхідно було отримати офіційний дозвіл від громади. Крім

²⁸ Monumenta et Memoria. Cmentarz żydowski w Łodzi. Łódź: Hamal, 2017. №1/2016. 296 s.

²⁹ Szper J. Stary cmentarz żydowski w Łodzi. Łódź, 1938. S. 24-25.

³⁰ Michałowska-Mycielska A. Bractwa pogrzebowe w gminach żydowskich Rzeczypospolitej (XVI–XVIII w.). *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 2018. Nr 4. S. 439–448.

³¹ Monumenta et Memoria. Cmentarz żydowski w Łodzi. Łódź: Hamal, 2017. №1/2016. С. 75-136.

цього, Ірміна Гадовська описує діяльність різних каменярських закладів, які виготовляли надмогильні камені для родичів померлих євреїв.

Поводження з єврейськими кладовищами на території сучасної Польщі досліджує Кшиштоф Белявський³². Аналізуючи щоденники та спогади свідків подій, використовуючи матеріали архівів Рінгельблюма та Єврейського історичного інституту в Варшаві, він описує як єврейські цвинтарі Польщі поступово і цілеспрямовано знищувалися спочатку нацистами під час Другої світової війни, а потім владою Польської народної республіки та самими мешканцями тих місцевостей, де розташовувалися кладовища. На початку своєї праці автор здійснює короткий огляд законодавства у сфері адміністрування цвинтарів до 1939 року, фокусуючись на положеннях щодо можливості їх закриття, ліквідації та використання в інших цілях як єврейською громадою, так і владою.

Таким чином, проблема функціонування єврейських цвинтарів на території Галичини представлена неповно. Окремі статті або підрозділи досліджень, які зачіпають цю тему, не створюють загального уявлення про процеси, пов'язані з роботою єврейських кладовищ у 20 столітті.

1.2. Джерельна база

Джерельну базу дослідження складають опубліковані джерела – тексти нормативно-правових актів, які стосувалися єврейських поховань на території Галичини, та неопубліковані – документи єврейської громади Тернополя (ф. 461 ДАТО), Станиславова (ф. 325 ДАІФО), документи Станиславівського (ф. 6 ДАІФО), Коломийського (ф. 8 ДАІФО), Богородчанського (ф. 26 ДАІФО) повітових староств, Станиславівського (ф. 2, оп. 3 ДАІФО) та Тернопільського (ф. 231 ДАТО) воєводських управлінь та Станиславівського повітового управління державної поліції (ф. 69 ДАІФО).

Тексти нормативно-правових актів дозволяють зрозуміти, на яких правових засадах існували єврейські цвинтарі, похоронні братства, та як

³² Bielawski K. Zagłada cmentarzy żydowskich. Warszawa, 2020. 280 с.

поховання регулювалися владою. Фонди повітових староств, воєводських управлінь та управління поліції містять листування єврейських громад та похоронних братств з цими органами щодо реєстрації організацій, статuti цих організацій, що дозволяє скласти уявлення про те, які похоронні братства існували в різних містах та містечках Галичини, які функції вони виконували та як взаємодіяли з єврейськими громадами.

Фонд єврейської громади Станиславова містить річні бюджети, листування цвинтарної комісії єврейської релігійної громади з її членами та інші документи, на підставі яких можна відтворити діяльність громади Станиславова щодо адміністрування єврейськими цвинтарями та організації поховань. Фонд єврейської релігійної громади Тернополя містить листування членів громади з різними державними органами, протоколи лікарняної комісії та звіти про роботу єврейської лікарні, які показують, що в міжвоєнний період до 1933 року певні функції з адміністрування цвинтарем виконував єврейський шпиталь, а після 1933 року роботу з організації поховань почала виконувати безпосередньо єврейська громада.

Також як історичне джерело використовуються фотографії надгробків з Нових єврейських цвинтарів Станиславова (діяв з 1926 року) та Тернополя (діяв приблизно з 1840 року).

До наукового обігу вперше залучено документи, які стосуються функціонування єврейських цвинтарів у Станиславові та Тернополі. Переважна більшість документів – польською, а також івритом та мовою їдиш. Використано також матеріали періодики, зокрема польськомовних газет «Słowo» (Станиславів), «Nowy Dziennik» (Краків), «Kurjer Powszechny» (Краків, Львів), «Słowo żydowskie» (Тернопіль) та їдишомовних «ה' ו'אָר» (Станиславів), «ה' ו'אָר» (Варшава).

Розділ 2. Правові засади функціонування єврейських цвинтарів та поховань в Галичині.

За часів Давньої Речі Посполитої єврейські спільноти з'являлися в містах на території цілої держави (у тому також на території Руського воєводства) на підставі привілеїв, які надавали або король або власники міст. На утриманні кагалів могли бути цвинтарі, а також синагоги, мікви, школи³³. Володіння власним цвинтарем для новоствореної громади означало її самостійність від старшої єврейської громади, яка за поховання отримувала кошти й прагнула утримати під своїм впливом сусідні громади. Тому останнім часто доводилося виборювати право на набуття землі під власний цвинтар³⁴.

Перші нормативні акти на території всієї Габсбурзької монархії, які стосувалися поховань були запроваджені Йозефом Другим. В 1783 році він видав декрет про те, що померлих необхідно ховати за межами міст, що означало закриття старих цвинтарів, які були розташовані в центрах міст, та організацію нових кладовищ на околицях населених пунктів. Цей нормативний акт стосувався всіх цвинтарів, незалежно від релігійної належності³⁵.

Єврейський цвинтар у Львові, який розташовувався у Краківському передмісті, в самому центрі міста, був зачинений лише в 1855 році³⁶ через епідемію холери³⁷. Натомість старе єврейське кладовище у Кракові було зачинено вже в 1799 році³⁸. В Станиславові старий єврейський цвинтар був

³³ Borecki P. Uwagi o statusie prawnym wyznawców judaizmu na ziemiach polskich. *Czasopismo prawno-historyczne*. Poznań, 2010. S. 53

³⁴ Jagielski J. Cmentarze żydowskie w Polsce: najważniejsze informacje. URL: <https://sztetl.org.pl/pl/tradycja-i-kultura-zydowska/religia/cmentarze-zydowskie-w-polsce-najwazniejsze-informacje> (дата звернення: 29.05.2022)

³⁵ Kotliński T. J. Pochówek w Galicji. Wybrane zagadnienia administracyjno-prawne. Część 1 *Studia z dziejów państwa i prawa Polskiego*. 2020. XXIII. S. 230

³⁶ Bałaban M. Żydzi Lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku. Lwów, 1906. S. 552.

³⁷ Вовчко М. І. Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини у другій половині XIX – на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2016. С. 128

³⁸ Bielawski K. Zagłada cmentarzy żydowskich. Warszawa, 2020. S. 19.

організований далеко за мурами міста³⁹, тому декрет Йозефа Другого на долю цього цвинтаря не вплинув навіть формально: старе єврейське кладовище у Станиславові продовжувало використовуватися за призначенням і після відкриття нового цвинтаря в 1926 році⁴⁰.

В 1787 році в Габсбурзькій монархії було видано постанову про заборону поховання померлих раніше, ніж 48 годин після смерті. Єдиним винятком могла бути смерть від заразної хвороби. Така норма суперечила юдейській традиції, згідно з якою померлих необхідно ховати якнайшвидше, бажано в день смерті. За порушення постанови передбачалися адміністративні штрафи⁴¹. У Кракові подібні заборони не дали бажаного результату, приписи влади намагалися обходити різними способами, зокрема корупційними. Коли в 1872 році міський магістрат в Кракові спробував запровадити посаду наглядача за єврейським цвинтарем та зобов'язати його згідно з попередньо складеною інструкцією перевіряти дотримання різних приписів влади стосовно поховання, зокрема норми ховати померлих не раніше ніж 48 годин від смерті, то керівництво єврейської громади виступило з протестом. Євреї стверджували, що більшість громади ортодоксальні та не можуть дотримуватися цього припису, тому наймудрішим було б не включати норму термінів поховання в інструкцію для роботи наглядача. Магістрат в цьому випадку пішов на поступки та не включив цю норму в інструкцію⁴².

В 1789 році Йозеф Другий надав євреям імперії Габсбургів Патент про толерантність, в якому проголошувалася можливість для кожної єврейської громади мати своє власне кладовище і набувати під це землю⁴³.

³⁹ Streit L. Z dziejów starego cmentarza żyd. w Stanisławowie. *Słowo*. 1936. Nr 42. 25 stycznia. S. 2.

⁴⁰ ДАІФО.Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10.

⁴¹ Kotliński T. J. Pochówek w Galicji. Wybrane zagadnienia administracyjno-prawne. Część 1 *Studia z dziejów państwa i prawa Polskiego*. 2020. XXIII. S. 232

⁴² Hońdo L. Dom przedpogrzebowy przy żydowskim nowym cmentarzu w Krakowie. Kraków, 2011. S. 57-59.

⁴³ Kotliński T. J. Pochówek w Galicji. Wybrane zagadnienia administracyjno-prawne. Część 1 *Studia z dziejów państwa i prawa Polskiego*. 2020. XXIII. S. 234

В 1849 році Розпорядженням Крайового Уряду Галичини та Лодомерії було нормативно врегульовано не тільки організацію кладовищ для євреїв, але в деяких випадках ще й спосіб поховання. В розпорядженні, зокрема, не допускалося поховання галицьких євреїв без труни в селах в будь-яку пору року й навіть, якщо смерть настала внаслідок заразного захворювання. В документі йдеться про необхідність якнайшвидше організувати єврейські кладовища у всіх селах зі значною кількістю єврейського населення, а в разі відсутності цвинтаря в населеному пункті перевозити померлих між селами в щільно закритих трунах та спеціалізованим транспортом⁴⁴. В 1884 році Постановою Галицького Намісництва за поховання померлих без труни було введено санкції (штрафи або арешт), що може свідчити про систематичне порушення євреями розпорядження 1849 року. Судячи з того, що євреї Львова оскаржували цю постанову⁴⁵, така заборона була неприйнятною для єврейської громади.

Діяльність похоронних братств в Галичині регулювалася нормативно-правовими актами про товариства. З 1811 року в Австрійській імперії товариства могли отримати юридичний статус на підставі параграфу 26 цісарського патенту. В 1867 році в Австро-Угорщині було видано загальнодержавний закон про товариства. Він проголошував свободу асоціацій та необхідність подавати проєкт статуту організації при її реєстрації⁴⁶.

Під час Першої світової війни та періоду ЗУНР про функціонування єврейських цвинтарів на території Галичини нічого не відомо.

⁴⁴ Powszechny Dziennik Praw Krajowych dla kraju koronnego Galicyi i Lodomeryi z Księstwami Oświęcimskiem i Zatorskiem, tudzież z Wielkiem Księstwem Krakowskiem, s. 72-73. Rozporządzenie Rządu Krajowego z dnia 10 listopada 1849, do wszystkich urzędów obwodowych.

⁴⁵ Вовчко М. І. Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини у другій половині XIX – на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2016. С. 127

⁴⁶ Ćwikła L. Prawne aspekty funkcjonowania stowarzyszeń prowadzących działalność w dziedzinie turystyki na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. *Prawne aspekty podróży i turystyki – historia i współczesność. Prace poświęcone pamięci Profesora Janusza Sondla*. Kraków, 2018. S. 164–165.

Після падіння Австро-Угорщини територія Галичини переходить під владу Другої Речі Посполитої. Версальський мирний договір 1919 року зобов'язував новостворену Річ Посполиту дотримуватися прав расових, релігійних та мовних меншин⁴⁷. Відповідно політичні процеси, які відбулися в результаті Першої світової війни не змінили істотно правове становище єврейських громад Галичини та засади функціонування їхніх кладовищ.

Згідно зі статтею 3 приписів про організацію єврейських релігійних гмін в Речі Посполитій, які було затверджено розпорядженням президента Речі Посполитої від 14 жовтня 1927 року, до компетенції єврейської релігійної гміни входило зокрема закладення та утримання цвинтарів⁴⁸.

Розпорядженням Міністра віросповідань та народної освіти Речі Посполитої від 9 вересня 1931 року⁴⁹ про фінансову діяльність єврейських релігійних громад регулювалися ціни за місця на цвинтарях, а також за надгробки. У великих громадах максимальна плата за місце на цвинтарі, яка не потребувала додаткових затверджень складала 1000 злотих, а максимальна ціна за пам'ятник – 10000 злотих. Також цим розпорядженням приписувалося на кожному цвинтарі відвести зону для найбільш бідніших верств населення, де плата за місце та встановлення надгробка не могла перевищувати 10 злотих.

В цілому кагали намагалися дотримуватися цієї норми, тому конфлікти, пов'язані з оплатами за місця на цвинтарі та надгробки, якщо й виникали, то найчастіше вирішувалися всередині громад. Проте в Збаражі ймовірно кагал не був таким гнучким в ціноутворенні, тому члени громади активно

⁴⁷ Kaczmarek L. Kontrowersje wokół pojęcia mniejszości i charakteru ich ochrony prawnej podczas obrad konferencji pokojowej w Paryżu oraz w okresie międzywojennym w świetle postanowień traktatowych konferencji paryskiej z 1919 roku. *Dyskurs prawniczy i administracyjny*. 2020. Nr 1/2019. S. 139.

⁴⁸ Dziennik Ustaw nr 91. Poz. 817 i 818. S. 1276–1281. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 r. o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województw: poznańskiego, pomorskiego i śląskiego.

⁴⁹ Dziennik Ustaw nr 89. Poz. 697 i 698. S. 1462–1465. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 9 września 1931 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych i Ministrem Skarbu w sprawie gospodarki finansowej gmin wyznaniowych żydowskich.

зверталися до повітового староства зі скаргами на завищені ціни. Інколи справи доходили до рівня воєводства⁵⁰.

Але часом траплялися неоднозначні ситуації, у вирішення яких члени єврейських громад намагалися залучити органи влади. Прикладом може бути справа мешканця Тернополя Давіда Гельмана. Він в 1935 році поскаржився в Повітове Староство на порушення Розпорядження Міністра віросповідань та народної освіти своїм від 9 вересня 1931 року. Справа полягала в тому, що заявник звернувся до керівництва громади з проханням дозволити йому огородити 3 надгробки його родичів з метою консервації мацев. Проте керівництво громади встановило за це плату 100 злотих. Заявник не погодився з цим, стверджуючи, що встановлення плати безпідставно та не відповідає закону. Кагал також не посилався на жодний нормативний документ, стверджував, що доходи громади впали, тому вони з будь-якої нагоди намагаються поповнити бюджет. Повітове староство явно не бажало розбиратися в цьому конфлікті та у відповідь на скаргу Гельмана наказало кагалу вирішити справу на свій розсуд. Листування перервалося на тому, що кагал запропонував заявнику знижену у 2 рази плату за встановлення огорожі, що ймовірно стало компромісом для сторін конфлікту.⁵¹

Актом від 17 березня 1932 року⁵² та Розпорядженням міністерства суспільної опіки Речі Посполитої від 30 листопада 1933 року⁵³ про поховання померлих та встановлення причин смерті було запроваджено правила організації поховань, зокрема терміни поховання, порядок огляду тіла лікарем, поводження з тілом після смерті, формування могил, перевезення померлих, порядок закладання, розширення та закриття цвинтаря, будівництва передпогребальних будинків, правила та інше. Зокрема Актом

⁵⁰ ДАТО. Ф. 4. Оп. 2. Спр. 363.

⁵¹ ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 15-23.

⁵² Dziennik Ustaw nr 13. Poz. 102 i 103. S. 219–224. Ustawa z dnia 17 marca 1932 r. o chowaniu zmarłych i stwierdzaniu przyczyny zgonu.

⁵³ Dziennik Ustaw nr 35. Poz. 358 i 359. S. 594–597. Rozporządzenie Ministra opieki społecznej z dnia 30 listopada 1933 r. o chowaniu zmarłych i stwierdzaniu przyczyny zgonu wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych i Ministrem Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

від 1932 року встановлювалося, що померлих необхідно ховати не раніше ніж за 24 години після смерті.

У зв'язку з недотриманням цих норм в 1934 році виникла конфліктна ситуація між єврейською громадою Тернополя та місцевою владою, пов'язана з діями наглядача за цвинтарем, який виконував також функції трунаря, сторожа та каменяра. Юзеф Глюксман працював на цій посаді безперервно з 1903 до 1934 року⁵⁴. В січні 1934 року міське санітарне бюро звернулося до нього особисто, та також до керівництва єврейської громади зі звинуваченнями, що пан Глюксман та погребальне братство ховають померлих без здійснення належних формальностей, а саме не дочекавшись видачі картки огляду померлого міським лікарем. Крім цього санітарне бюро погрожувало накласти на працівника єврейського цвинтаря адміністративне покарання за ці дії⁵⁵. У відповідь на це члени тернопільського похоронного братства «Хевра Кадіша» звинуватили в цьому міського лікаря, який за їх словами зволікає з видачею картки та видає її лише на наступний день після похорон. Проблема скоріш за все полягала в термінах поховань. Акт від 17 березня 1932 року та Розпорядження міністерства суспільної опіки Речі Посполитої від 30 листопада 1933 року не встановлювали конкретних термінів видачі картки огляду померлого лікарем, але встановлювали заборону ховати людей без таких карток. Відповідно, формально лікар нічого не порушував і міг не поспішати з видачею карток євреям, не переймаючись тим, що їхні релігійні закони приписують ховати людей якнайшвидше. А єврейська громада очевидно виходила з цієї ситуації шляхом найменшого спротиву – ховала своїх небіжчиків в найкоротші терміни без формального дозволу лікаря, згідно з релігійними приписами, а потім на наступний день отримувала від лікаря всі документи. Невідомо, чим закінчилася ця історія, але з архівних документів видно, що Юзеф Глюксман через декілька місяців вирішив виїхати з родиною до Палестини, а керівництво єврейської громади

⁵⁴ ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 201.

⁵⁵ ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 11-12.

Тернополя вже в листопаді 1934 року почало шукати нового працівника цвинтаря⁵⁶.

Похоронні братства після Першої світової війни продовжували діяти на підставі Загальнодержавного закону Австро-Угорщини про товариства 1867 року і своїх статутів, затверджених згідно з цим законом. Нові похоронні братства реєструвалися на підставі цього закону з незначними змінами окремих приписів від 1925 року. Ці норми діяли в Галичині до 1932 року, коли було прийняте Розпорядження Президента Речі Посполитої про правовий статус товариств⁵⁷. Цим документом регулювався порядок реєстрації, діяльності та ліквідації товариств, але це істотно не змінювало становище похоронних товариств на території Галичини.

В наступному розділі буде детальніше розглянуто, як багатоманіття похоронних товариств спричиняло внутрішні конфлікти в громадах. Органи влади як правило в цих ситуаціях орієнтувалися на право і свободу асоціацій і намагалися розв'язувати ці ситуації згідно з чинним законодавством.

Підбиваючи підсумки в темі законодавства щодо поховань, можна зазначити, що найбільш болісними для єврейських громад Галичини стали нормативні акти 18 та 19 століть, які стосувалися термінів поховання та обов'язку ховати померлих в трунах. У 20 столітті до Другої світової війни якихось істотних змін в законодавстві щодо поховань не відбувалося.

⁵⁶ ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 3.

⁵⁷ Dziennik Ustaw nr 94. Poz. 807–809, S. 1947–1953. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 r. Prawo o stowarzyszeniach.

Розділ 3. Діяльність похоронних братств в організації поховань та адмініструванні єврейських цвинтарів

З 16 століття в Давній Річ Посполитій організацією єврейських похоронів в місті займалося погребальне братство «Хевра Кадіша» або «Святе братство». Вони були незалежними від кагалу, мали широкий спектр функцій, повністю організовували поховання та дбали про територію цвинтаря⁵⁸. В діяльність «Хевра Кадіша» також часто входило: відвідування та опіка над хворими та тими, хто помирає, читання молитов, ведення спеціальних книг - пінкасів, дотримання всіх ритуальних правил при організації поховань, приготування до поховання: омивання тіла, копання могил тощо⁵⁹. Похоронні братства могли керувати кагальними шпиталями, лазнями, цвинтарями. Статутом «Хевра Кадіша» Замостя в редакції 1723 року було встановлено, що керівництво братства визначає точний текст епітафії, який має бути розміщений на надгробку⁶⁰.

Інколи членство в цих товариствах вважалося «елітарним та престижним»: далеко не кожен міг легко вступити в братство⁶¹. В деяких громадах умовою вступу в організацію було проходження стажування протягом трьох років⁶². Згідно зі спогадами Хаїма Волнермана, які наводить у своїй докторській дисертації Артур Шиндлер, в Освенцимі в міжвоєнний період в похоронне братство могли вступити або сини членів «Хевра Кадіша» міста або родичі членів похоронного братства інших міст⁶³.

В 19 столітті у зв'язку з появою реформістських рухів та асиміляційних процесів на території Галичини всередині єврейських громад почали

⁵⁸ Michałowska-Mycielska A. Bractwa pogrzebowe w gminach żydowskich Rzeczypospolitej (XVI–XVIII w.). *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 2018. Nr 4. S. 439.

⁵⁹ Michałowska-Mycielska A. Bractwa pogrzebowe w gminach żydowskich Rzeczypospolitej (XVI–XVIII w.). *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 2018. Nr 4. S. 443.

⁶⁰ Kupfer E. Pinkas bractwa pogrzebowego i dobroczynnego w Zamościu. *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. Warszawa, 1951. Nr 2. S. 66.

⁶¹ Michałowska-Mycielska A. Bractwa pogrzebowe w gminach żydowskich Rzeczypospolitej (XVI–XVIII w.). *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 2018. Nr 4. S. 442.

⁶² Szper J. Stary cmentarz żydowski w Łodzi. Łódź, 1938. s. 21.

⁶³ Szyndler A. Żydowska gmina wyznaniowa w Oświęcimiu i jej instytucje w latach 1867-1939 : praca dokt. / Instytut Religioznawstwa UJ. Kraków, 2006. S. 244.

виникати конфлікти навколо діяльності «Хевра Кадіша». Це було пов'язано з одного боку з застарілими середньовічними обрядами, які на думку прогресивних євреїв не відповідали вимогам сучасності й навіть часто порушували законодавство, а з іншого боку члени похоронних братств в боротьбі з поступовими євреями робили свавільні вчинки, а через незалежність братств на них неможливо було ніяк вплинути. Марія Вовчко у своїй дисертації описує виникнення у Львові в результаті такої боротьби альтернативи «Святому братству» у вигляді товариства «Хесед Веemet» («Ласка та правда»). Ця організація намагалася поєднувати традицію та приписи влади щодо поховань⁶⁴.

На початку 20 століття похоронні братства в різних містах Галичини мали різні назви та різні набори функцій. Крім «Хевра Кадіша» могли бути організації «Хесед шель Емес», «Хесед Веemet», «Носе Гаміту» та інші організації, які поєднували у своїх назвах різні комбінації цих назв. «Хевра Кадіша» переважно орієнтувалася лише на традиційні релігійні приписи, організації «Хесед шель Емес» та «Хесед Веemet» часто наголошували на поєднанні релігійних правил та вимог з боку влади. А «Носе Гаміту» головним своїм завданням часто бачили саме перенесення померлих до місця спочинку. Крім цього, всі організації як правило носили благочинний характер та встановлювали ціну за свої послуги відповідно до майнового стану сімей померлого, а для бідних робили це повністю безплатно. У великих містах одночасно могли діяти різні організації та конкурувати між собою.

Під час Першої світової війни в багатьох містах Галичини похоронні братства перестали існувати та втратили всю свою документацію. Певний час після війни ці організації нерідко працювали без статутів та офіційної реєстрації в органах влади Речі Посполитої. В 1920 – 30-х роках похоронні

⁶⁴ Вовчко М. І. Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини у другій половині XIX – на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2016. С. 128

братства Галичини реєструвалися наново вже з урахуванням нових приписів влади Речі Посполитої.

На цьому ґрунті після Першої світової війни часом виникали конфлікти. Наприклад в Солотвині в 1923 році кагал вимагав від органів влади реорганізувати братство «Хевра Кадіша», яке було зареєстровано з 1904 року, і передати його майно в розпорядження громади⁶⁵. Одночасно члени братства клопотали про офіційне підтвердження існування організації після втрати під час війни рескрипту Галицького Намісництва, який до Першої світової війни був виданий товариству на підтвердження його реєстрації⁶⁶.

Під час розгляду справи виявилось, що керівник та члени правління організації «Хевра Кадіша» померли, але є члени організації, які мають бажання продовжувати діяльність братства. Крім того, державна поліція звітувала, що члени братства фактично продовжують займатися погребальною справою та надавати в оренду землю на цвинтарі, доходи з якої невідомо куди йдуть. Керівництво єврейської громади вважало, що члени «Хевра Кадіша» привласнюють доходи з поховань і тим самим зменшують доходи громади, просило представників влади не підтверджувати існування товариства або принаймні зробити його підконтрольним кагалу⁶⁷. Зрештою Староство вирішило, що члени товариства мають право відновити його діяльність, а єврейська релігійна громада неуповноважена реорганізовувати товариства⁶⁸.

Варто зазначити, що згідно зі статутом від 1904 року товариство «Хевра Кадіша унд Нос-Гаміта» в Солотвині мало багато функцій. Крім поховання членів товариства та їхніх сімей, під яким розумілося «перенесення або перевезення померлих з будинку смутку або моргу до місця поховання» та забезпечення необхідних релігійних обрядів (миття, перевдягання, молитви), товариство брало на себе функцію посередництва між керівництвом громади

⁶⁵ ДАІФО. Ф. 26. Оп. 2. Спр. 127. Арк. 1.

⁶⁶ ДАІФО. Ф. 26. Оп. 2. Спр. 127. Арк. 6.

⁶⁷ ДАІФО. Ф. 26. Оп. 2. Спр. 127. Арк. 8.

⁶⁸ ДАІФО. Ф. 26. Оп. 2. Спр. 127. Арк. 9.

та членами сімей померлого щодо збору оплат за місця на цвинтарі та поховання. Також вони відповідали за утримання могил та надгробків членів товариства та їхніх сімей, а у разі необхідності власними коштами забезпечити розширення, встановлення паркану або будівництва нового цвинтаря в Солотвині⁶⁹.

Ймовірно, членам кагалу не подобалася така розширена сфера діяльності похоронного братства і, крім того, керівництво громади хотіло успадкувати майно організації, тому вони намагалися позбавити похоронне братство правового статусу після Другої світової війни.

В інших населених пунктах за відсутності конфліктів похоронні братства не поспішали підтверджувати свою діяльність офіційно одразу після війни, та нерідко робили це в кінці 1920-х або в 1930-х роках, а в деяких громадах Станиславівським воєводським управлінням в 1933 – 1936 роках фіксується діяльність товариств «Хевра Кадіша» без статутів та даних про реєстрацію, наприклад в Роздолі⁷⁰ або Болехові⁷¹.

В 1931 році згідно з Розпорядженням Міністра віросповідань та народної освіти Речі Посполитої повноваження щодо продажу місць на цвинтарі та регулювання встановлення надгробків передавалися кагалам. Після цього в статутах похоронних братств Галичини як правило перестали зустрічатися завдання, пов'язані з розподілом місць або встановленням надгробків.

Винятком може бути «Хевра Кадіша» в Тернополі, яка брала на себе функцію безплатного встановлення надгробків для бідних сімей⁷². Але це не означало, що товариство якимось чином регулювало питання встановлення надгробків на цвинтарі, тому що до 1933 року питаннями розподілу місць на цвинтарі та встановлення надгробків займалася єврейська лікарня⁷³. Виходячи з цього можна припустити, що похоронне братство або оплачувало

⁶⁹ ДАІФО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1192. Арк. 72.

⁷⁰ ДАІФО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1190. Арк. 4.

⁷¹ ДАІФО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1190. Арк. 1.

⁷² ДАТО. Ф. 231. Оп. 2. Спр. 9880. Арк. 2.

⁷³ ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 6.

необхідну суму за встановлення надмогильного каменя в кагал, або клопотало за безплатне його встановлення перед кагалом або управлінням шпиталю. Серед інших завдань товариства в статуті також було встановлено поховання померлих євреїв згідно з єврейськими приписами та ритуальними традиціями та щорічні молитви по померлих членах товариства в день смерті⁷⁴.

В міжвоєнний період згадки про «Хевра Кадіша» в Тернополі є в Тернопільській єврейській газеті «Słowo Żydowskie» в 1927 році⁷⁵ та в календарі від 1936 – 1937 років. Статут цієї організації був поданий на затвердження до Воєводського уряду в 1928 році. В поданих документах керівництво братства стверджувало, що організація існує в місті вже кільканадцять років, але її статут довелося наново реконструювати через втрату всіх документів братства під час воєнних дій⁷⁶. Приблизно через рік після нової реєстрації в 1929 році члени товариства звернулися до Воєводського уряду в Тернополі з проханням додати до статуту пункт про те, що члени «Хевра Кадіша» можуть оцінювати майновий стан родини померлого для того, щоб згідно з ним встановлювати внесок за поховання⁷⁷.

В Збаражі⁷⁸ статут Хевра Кадіша датований також 1928 роком, але цілі товариства сформульовані лише одним реченням – «надання останньої послуги померлим ізраелітам». Це в сукупності з умовою виключення з членів організації товариства «невиконання обов'язку при «Леває» (супровід померлого до цвинтаря)» наштовхує на висновок, що функції похоронного братства в Збаражі обмежувалися лише організацією похоронної процесії.

Доволі часто в громадах виникали конфлікти, коли з'являлися нові, альтернативні вже наявним, похоронні братства. Керівництва єврейських релігійних громад могли підтримувати старі братства та протестували проти

⁷⁴ ДАТО. Ф. 231. Оп. 2. Спр. 9880. Арк. 2.

⁷⁵ Do redakcji «Słowa Żydowskiego» w Tarnopolu. *Słowo Żydowskie*. 1927. Nr 5. 21 stycznia. S. 4.

⁷⁶ ДАТО. Ф. 231. Оп. 2. Спр. 9880. Арк. 6.

⁷⁷ ДАТО. Ф. 231. Оп. 2. Спр. 9880. Арк. 10.

⁷⁸ ДАТО. Ф. 231. Оп. 2. Спр. 9877.

реєстрації нового товариства, якщо роками успішно співпрацювали з попередніми та давали їм субвенції. Водночас уповноважені органи влади реєстрували нові погребальні товариства всупереч бажанню рабинатів, кагалів та чинних похоронних братств. Такі конфлікти могли виникати як боротьба за прибуток та вплив у громаді або на ґрунті суперництва прогресивних та ортодоксальних течій в громаді.

Одна з таких ситуацій сталася в Гвіздцю в 1925 році. Члени товариства «Хевра Кадіша» скаржилися, що «якісь невідповідальні, ніким не уповноважені одиниці» звернулися до влади з проханням зареєструвати нове погребальне товариство «Носе Міта», метою якого є віддавання останньої послуги померлим членам громади. Члени «Хевра Кадіша» зазначали, що погребальні функції в місті включно з відданням останньої послуги «з незапам'ятних часів» виконує товариство «Хевра Кадіша». Члени «Хевра Кадіша» вважали, що погребальні функції мають виконувати старші люди з ультраортодоксальних кіл, які знають всі релігійні нюанси і чітко будуть їх дотримуватися, проте нова організація «Носе Міта» складається переважно з молодих людей з робітничих професій, які не мають нічого спільного з релігією та традицією, і відповідно не можуть організувати поховання на належному рівні. Рабин Гвіздця Нахман Вольф Ауербах підтримав цю заяву «Святого братства»⁷⁹. Цей протест не був успішним, тому що організацію було зареєстровано, і вона проіснувала принаймні до 1931 року, про що свідчить щорічне звітування про склад керівного органу організації⁸⁰.

Основною метою організації «Носса Гаміту», як зазначено в статуті, було перенесення померлих на цвинтар, а також підтримка членів у час хвороби та смутку по померлому члену родини⁸¹. В статуті не йдеться, наприклад, ані про підготовку тіла для поховання, ані про виконання молитов по померлому. Доходи організації «Носса Гаміту» мали складатися з членських та добровільних внесків. Ймовірно члени «Хевра Кадіша»

⁷⁹ ДАІФО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1092. Арк. 82-83.

⁸⁰ ДАІФО. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 9, 12, 13, 16, 18, 21–23, 26, 28.

⁸¹ ДАІФО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1092. Арк. 97.

боялися з появою нових похоронних братств втратити свій вплив в громаді та частину доходів, також це могло бути частиною боротьби проти можливої зміни поховального обряду.

Схожа ситуація виникла в Чорткові в 1939 році. Там в Тернопільський воєводський уряд скаржилися вже товариство «Хесед Веємес» та керівництво єврейської релігійної громади Чорткова на реєстрацію нового товариства «Хевра Кадіша». За словами членів «Хесед Веємес» приводом для реєстрації нового братства став розподіл цін на поховання за ознакою політичної приналежності померлого. Члени чинного братства заперечили це, стверджуючи, що ціни на поховання встановлюються виключно на підставі майнового стану сімей і що за 5 років існування братства ніхто не скаржився до керівництва єврейської громади⁸². Підтримавши заяву кагал додав, що вони успішно співпрацюють з товариством, а поява нового братства призведе до збільшення витрат єврейської громади на поховання⁸³. Невідомо, чи розглядали представники влади ці заяви по суті, але також, як і у Гвіздці, не взяли їх до уваги. Про те що організація «Хевра Кадіша» в Чорткові була зареєстрована в 1939 році свідчить наявність серед документів Чортківського повітового староства відомостей про зміну керівного складу єврейського товариства «Хевра Кадіша» за 1939 рік⁸⁴.

В Тарнові в 1935 році є згадка про конфлікт між товариствами «Хесед шель Емес» та «Носе Гаміта». Він полягав в тому, що організація «Носе Гаміта» брала з людей гроші за транспортування тіл, а «Хесед шель Емес» робив це безплатно⁸⁵. Організація «Носе Гаміта» діяла в Тарнові з 1893 року⁸⁶, «Хесед шель Емес» було зареєстровано в 1930-х роках.

Часом похоронні братства ортодоксального табору могли об'єднуватися в боротьбі з прогресивними євреями. В Кракові в 1935 року члени товариств

⁸² ДАТО. Ф. 231. Оп. 2. Спр. 9866. Арк. 19.

⁸³ ДАТО. Ф. 231. Оп. 2. Спр. 9866. Арк. 20.

⁸⁴ ДАТО. Ф. 231. Оп. 2. Спр. 9881. Арк. 1.

⁸⁵ Walka o grzebanie zmarłych. *Nowy Dziennik*. 1935. Nr 338. 10 grudnia. S. 15.

⁸⁶ Pisz J. Tarnowianin: kalendarz polski, ruski i żydowski astronomiczny, gospodarski i domowy wypracowany na południk tarnowski z zastosowaniem czasu średnio-europejskiego na rok zwyczajny 1902. Tarnów, 1902. S. 73.

«Хевра Кадіша» та «Хевра Носей Міта» розклеювали по місту заклики до прогресивних юдейок не брати участь в похованнях. Наводячи приклад ортодоксальних жінок, які не відвідують поховання навіть своїх найближчих родичів, члени братств звинувачували поступових євреїв в порушеннях релігійних традицій. На думку членів похоронних братств, своєю участю в похованнях жінки збільшували смертність серед євреїв⁸⁷.

Якщо інформації щодо функціонування похоронних братств у Кракові досить повні, то інформація про існування та діяльність похоронного братства в Станиславові доволі уривчаста і суперечлива. Дослідник єврейської історії Станиславова міжвоєнного періоду Леон Штрайт пише, що товариство «Хевра Кадіша» діяло в Станиславові лише до 1900 року⁸⁸, не уточнюючи обставини його ліквідації. Проте у 20 столітті є ще дві згадки про похоронні братства Станиславова. Перша – в календарі 1905 року, в якому наведено перелік всіх товариств, які діяли в місті. Там згадано братства «Хевра Кадіша» та «Хесед веємет»⁸⁹. Другий раз похоронне братство «Хевра Кадіша» згадується в бюджеті єврейської релігійної громади міста, згідно з яким в 1925 році товариству була призначена невелика субвенція⁹⁰. Більше жодних згадок про похоронні товариства в Станиславові не знаходимо до 1939 року. Наприклад у списках зареєстрованих організацій на території Станиславівського повіту⁹¹ або в книзі реєстрації товариств за 1919 – 1939 роки⁹², а також в картках обліку єврейських організацій, партій та товариств за 1933 – 1936 роки на території Станиславівського повіту⁹³ інформація про існування будь-яких похоронних товариств Станиславова відсутня. Також згадки про них немає й в архівній справі, яку присвячено організації поховань

⁸⁷ Żydówki przyczyną wzmożonej śmiertelności w krakowskim gheto. *Kurjer Powszechny*. 1935. Nr 161. 13 czerwca. S. 8.

⁸⁸ Streit L. Z dziejów bractwa pogrzebowego w Stanisławowie. *Słowo*. 1937. Nr 91. 09 stycznia. S. 2.

⁸⁹ Kalendarz Stanisławowski, 1905.

⁹⁰ ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 12 зв., 13.

⁹¹ ДАІФО. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 638.

⁹² ДАІФО. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 49.

⁹³ ДАІФО. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 994.

на єврейських цвинтарях міста, а також в єврейській газеті «Слово», яка виходила в Станиславові в 1935 – 1938 роках. Це все може свідчити про те, що похоронні братства в місті якщо й існували, то відігравали зовсім незначну роль в громаді.

Ймовірно вплив похоронного братства «Хевра Кадіша» в Станиславові зменшився після появи в місті в середині 19 століття прогресивних течій юдаїзму, які почали вимагати осучаснення традиційного похоронного обряду. Леон Штрайт наводить в своєму матеріалі декілька прикладів неприйнятної поведінки членів «Святого братства» Станиславова з преси, починаючи з 1851 року. Це було і виставлення на посміховисько голого тіла померлої жінки, збір з родичів померлих, крім стандартної плати за поховання, ще й великої суми на банкет для членів братства. Мабуть, найбільш резонансним для Станиславова та доленосним для самого братства міг стати випадок, коли члени братства так довго не ховали померлого, що чотири його сини забрали тіло свого батька та принесли його в магістрат міста одному з чиновників⁹⁴. Таким чином можна припустити, що не стільки застарілі традиції поховання були проблемою у відносинах між похоронним братством та станиславівською громадою, скільки жорстка поведінка членів товариства щодо членів громади та порушення положень статуту братства.

В Станиславові лише в 1939 році було наново засновано товариство «Хесед Веємес»⁹⁵. Метою товариства була підтримка членів організації у випадку хвороби або смерті у вигляді одноразових виплат членам родини. З цього можна зробити висновок, що організація мала суто благодійний характер, про будь-яку причетність до організації поховань в статутних завданнях організації не йшлося.

Виходячи з вищевикладеного, можна стверджувати, що у 20 столітті в єврейських громадах продовжується започаткована в попередньому столітті боротьба між прогресивними та ортодоксальними євреями, яка зачіпала й

⁹⁴ Streit L. Z kroniki praktyk bractwa pogrzebowego w Stanisławowie. Słowo. 1937. Nr. 93. 23 stycznia. S. 2.

⁹⁵ ДАІФО. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 174.

похоронну сферу. Відповідно в містах Галичини з'являється все більше нових похоронних братств, які створюють конкуренцію старим, ортодоксальним. В цілому вплив похоронних братств в єврейських громадах у 20 столітті зменшується, хоча в різних містах вони виконували різний набір функцій. Якщо в одних громадах похоронні братства продовжували не тільки організовувати поховання, а ще й розпоряджатися територією цвинтаря, то в деяких громадах їхня діяльність стає практично непомітною, а всі традиційні функції цих братств починають виконувати кагали.

Розділ 4. Діяльність кагалів в організації поховань та адмініструванні єврейських цвинтарів

4.1. Керівні органи, відповідальні за адміністрування цвинтарями.

Виходячи з викладеного в попередніх розділах, а також з документів єврейських релігійних громад Станиславова та Тернополя міжвоєнного періоду, можна зробити висновок, що за утримання цвинтарів на території Галичини мали відповідати кагали.

В Станиславові в річні бюджети єврейської громади закладалися кошти на утримання персоналу цвинтаря, купівлю ґрунту, будівництво нового цвинтаря, а також на посмертний одяг, труни, вози та перевезення померлих⁹⁶. Серед прибутків вказувалися похоронні пожертви, кошти з продажу місць під могили та встановлення надгробків⁹⁷.

В Державному архіві Івано-Франківської області є документи, присвячені функціонуванню єврейських цвинтарів Станиславова в 1927 році. З них можна зробити висновок, що питаннями функціонування цвинтарів в 1927 році займалася цвинтарна комісія при кагалі. До неї входили щонайменше 4 людини: Пінкас Дерман, Леон Вайнгартен, Йосиф Айзенштейн, Беріш Вайс. В бюджеті громади за вказаний рік⁹⁸ ці імена не значаться, тому ймовірно вони працювали на громадських засадах.

Можна сказати, що до цвинтарної комісії входили дуже поважні члени єврейської громади. Наприклад, Леон Вайнгартен був відомим в місті інженером та будівельником, який мав власне будівельне бюро з 1912 року та володів цегельнею⁹⁹. Пінкас Дерман також був підприємцем, тобто мав джерела доходу поза роботою у цвинтарній комісії¹⁰⁰. А за часів ЗУНР Беріш

⁹⁶ ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 21 зв., 22.

⁹⁷ ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 4, 5, 6.

⁹⁸ ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 11 зв., 12.

⁹⁹ Komar Ź. Trzecie Miasto Galicji. Stanisławów i jego architektura w okresie autonomii galicyjskiej. Kraków, 2008. S. 427

¹⁰⁰ Karpińska Ulica Stanisław (1917). URL: <http://data.onb.ac.at/rec/baa15657858> (дата звернення: 29.05.2022).

Вайс та Пінкас Дерман були обрані депутатами Єврейської національної ради Станиславова¹⁰¹.

Варто окремо зупинитися на ролі Рубена Фана в адмініструванні цвинтарями. Незрозуміло, чи входив він формально до цвинтарної комісії, але практично був залучений до діяльності цвинтарної комісії з 1927 року. В бюджеті єврейської громади зазначено, що він обіймав посаду «секрет[аря] для гебр[ейської] і жид[івської]»¹⁰².

Рубен Фан також був досить відомим в місті політичним діячем, членом ортодоксальної сіоністської партії «Мізрахи». За часів ЗУНР він став секретарем Східногалицької єврейської національної ради, а пізніше був обраний депутатом єврейської національної ради Станиславова, крім цього він був літератором, публіцистом та дослідником єврейської історії¹⁰³, зокрема в 1930-х роках написав працю «Історія єврейської національної автономії в період Західно-Української Республіки».

Аналіз документів цвинтарної комісії за 1927 рік показує, що підписи Рубена Фана присутні лише на документах з текстами епітафій, тому можна стверджувати, що в рамках діяльності цвинтарної комісії він займався тільки перевіркою, виправленням помилок в текстах епітафій та їх затвердженням. При чому попри те, що він значився секретарем з мов іврит та їдиш, він також виправляв помилки й в польських варіантах текстів епітафій.

Члени цвинтарної комісії повністю організовували роботу старого та нового цвинтарів в Станиславові. До питань, які розглядала цвинтарна комісія Станиславівської єврейської громади відносилося більшою мірою розподіл місць на цвинтарях за заявами людей, визначення розмірів плати за місця під могили та за встановлення надгробків (мацев), розгляд та затвердження проєктів мацев та текстів епітафій, надання дозволів на встановлення надгробків. Крім цього, цвинтарна комісія координувала роботу

¹⁰¹ Фан Р. Історія єврейської національної автономії в період Західно-Української Республіки. Львів, 2019. С. 206.

¹⁰² ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 11-12.

¹⁰³ Фан Р. Історія єврейської національної автономії в період Західно-Української Республіки. Львів, 2019. С. 11

всіх працівників цвинтаря, контролювала питання поховань, вирішувала конфліктні ситуації, підписувала угоди з контрагентами з питань адміністрування цвинтарями та організації поховань, оголошувала конкурси на зайняття вакантних посад, приймала нових працівників, визначала їхні посадові обов'язки та розглядала питання зміни заробітної плати.

Серед нетипових питань, які доводилося розглядати цвинтарній комісії Станиславова, можна виділити два наступних.

Перше ілюструє, за які процеси на кладовищі цвинтарна комісія відмовлялася брати відповідальність. Пані Регіна Пістрайхова через свого адвоката Пейтцера подала до керівництва єврейської релігійної громади претензію. В ній заявниця звинуватила єврейську громаду у відсутності необхідного догляду за старим цвинтарем, що призвело до пошкодження могили її сина. Від громади вимагалось її власним коштом повернути могилу до початкового вигляду¹⁰⁴. На це заявниця отримала відповідь, що громада не відповідає ані за викрадення, ані за пошкодження на цвинтарі, а за цей випадок громада звернулася з заявою до Староства та державної поліції.

Разом із цією ситуацією, коли громада зняла з себе відповідальність за події на цвинтарі, інший випадок ілюструє, як представники цвинтарної комісії розв'язували питання, які напряду не мали б належати до їхньої компетенції. Йдеться про ситуацію, коли міський фізикат за санітарно-гігієнічних причин зобов'язав власника ділянки Дірінгера усунути вбиральню, яка була розташована поруч із цвинтарним парканом, але, очевидно, поза межами цвинтаря. У зв'язку з проханням двох людей до єврейської громади організувати усунення туалету власним коштом через відсутність у власника фінансової можливості цвинтарна комісія не тільки делегувала двох своїх членів дослідити ситуацію на місці, але й за результатами такого виїзного дослідження вирішила організувати усунення туалету власним коштом, виділивши на це 50 злотих. Офіційно рішення пояснювалося лише відсутністю на це фінансової можливості у власника

¹⁰⁴ ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 260.

туалету¹⁰⁵, але справжньою причиною такої активності цвинтарної комісії може бути те, що цей туалет сусідував з районом кладовища, де місця мали високу ціну, а наявність туалету могла сильно здешевляти місця на цвинтарі. Тому вигідніше було виділити невелику суму на усунення проблеми, щоб потім отримати більший дохід від продажу місць на цвинтарі.

В Тернополі до 1933 року функції управління єврейським цвинтарем, зокрема розподіл місць на кладовищі, надання дозволів на встановлення надгробків¹⁰⁶, виробництва надгробків, належали управі єврейського шпиталю¹⁰⁷. Єврейський шпиталь в Тернополі не був самостійною юридичною особою, а тільки інституцією закладеною кагалом¹⁰⁸, підпорядковувався кагалу і був його власністю. В 1931 році у зв'язку з недосконаlostями в роботі шпиталю, яка стосувалася надгробків, на засіданні управління шпиталю було прийнято рішення призначити спеціальну людину контролера для нагляду за цвинтарними справами¹⁰⁹. В 1932 році на засіданні шпитальної комісії знову обговорювалися проблеми організації поховань в Тернополі. Стверджувалося, що у зв'язку з великим навантаженням адміністратора шпиталю, його зазвичай важко знайти на робочому місці для розв'язання питань поховання. Крім того, наголошувалося на незадоволенні населення надмірними цінами за встановлення надгробків. У зв'язку з наведеним було прийнято рішення скликати комісію з 5 людей, яка б розв'язувала питання оплат за встановлення надгробків¹¹⁰.

Паралельно з цим Тернопільське повітове староство в 1932 році зацікавилася питаннями законності функціонування єврейського шпиталю і запросило в кагалі статут лікарні та інформацію, про орган, який його затвердив. В ході листування з'ясувалося, що статут та інші реєстраційні

¹⁰⁵ ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 258.

¹⁰⁶ Pismo Jakóba Schmiera do Zarządu Szpitala Izraelickiego w Tarnopolu. URL: <https://cbj.jhi.pl/documents/503211/0/> (дата звернення: 29.05.2022).

¹⁰⁷ ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 6.

¹⁰⁸ ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 29.

¹⁰⁹ ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3.

¹¹⁰ ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 16.

документи лікарні були втрачені під час Першої світової війни й було ініційовано створення нового статуту згідно з чинним законодавством Другої Речі Посполитої. Під час роботи над текстом нового статуту з джерел прибутку шпиталю було викреслено прибутки з продажу місць під могили та оплат за надгробки, але залишилися прибутки від косіння трави на старому цвинтарі.

З березня 1933 року виробництво надгробків та розподіл місць на цвинтарі повністю переходить під безпосередній контроль керівництва громади¹¹¹. Важко однозначно сказати, що саме вплинуло на цю зміну – внутрішні процеси в громаді та незадоволення роботою шпиталю щодо організації роботи цвинтаря чи тиск місцевої влади.

Підсумовуючи можемо сказати, що від початку 20 століття в Станиславові за адміністрування єврейського цвинтаря та організацію поховань відповідав кагал, в 1927 році існувала спеціальна цвинтарна комісія, яка керувала всіма процесами, які пов'язані з кладовищами. В Тернополі від 19 століття до 1930-х років утриманням цвинтаря займався єврейський шпиталь, але з 1933 року адміністрування єврейським кладовищем переходить безпосередньо до кагалу.

4.2. Працівники цвинтаря та підрядники

В Станиславові в 1920-х роках серед службовців на єврейському цвинтарі були керівник, сторож, три функціонери та шестеро людей обслугового персоналу. Оскільки обслуговий персонал ділився за статтю (три жінки та троє чоловіків), можна припустити, що вони відповідали за підготовку тіл померлих до поховання – миття, підстригання нігтів та волосся, одягання, тому що таку підготовку тіла до поховання необхідно було виконувати відповідно до статі померлого або померлої (чоловіки готують тіло чоловіка, жінки – тіло жінки¹¹²). Також вони могли шити для померлих

¹¹¹ ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 6.

¹¹² Diamant A. Saying Kaddish: How to Comfort the Dying, Bury the Dead, And Mourn as a Jew. New York: Schocken Books, 1998. P. 63.

спеціальний білий одяг («тахрихім»)¹¹³, на який також в бюджет громади закладалися кошти¹¹⁴. Про функціонерів серед документів цвинтарної комісії є дві згадки. З першої бачимо, що вони могли переносити тіло померлої дитини на цвинтар, якщо це було можливо без використання возу¹¹⁵. А інший документ дає інформацію, що Сара Бернфельд, яка в бюджеті єврейської громади Станиславова за 1927 рік значилася як функціонерка¹¹⁶ на цвинтарі, наглядала за жінками¹¹⁷, ймовірно з обслугового персоналу.

Як свідчать архівні документи¹¹⁸, керівник нового єврейського цвинтаря в Станиславові в 1927 році повинен був мешкати в одному з будинків кладовища, а також частково знати городництво. Ймовірно ці навички були необхідними для організації благоустрою території кладовища. Також за вимогами кагалу керівник цвинтаря був повинен мати підтвердження знання польської мови та івриту. Це могло бути потрібно для перевірки текстів епітафій на виконаних мацевях та їх відповідності затвердженим проектам. Наприклад, такий обов'язок мав керівник цвинтаря в Лодзі, згідно з інструкцією 1914 року¹¹⁹. Крім цього знання мов для керівника нового єврейського цвинтаря в Станиславові могло бути необхідним для ведення певної реєстраційної документації.

У справах пошуку працівників цвинтаря та постачальників послуг, пов'язаних з похованнями, громада Станиславова в 1927 році не проводила якихось відкритих конкурсів, а ймовірніше поширювала інформацію про можливості серед знайомих. Про це свідчать формулювання в заявах кандидатів на цю посаду – вони починали свої пропозиції зі слів «Мені стало відомо» без вказання джерела інформації про вакансію.

¹¹³ Hońdo L. Dom przedpogrzebowy przy żydowskim nowym cmentarzu w Krakowie. Kraków, 2011. S. 15.

¹¹⁴ ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 21 зв., 22.

¹¹⁵ ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 343 зв.

¹¹⁶ ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 20 зв.

¹¹⁷ ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 280.

¹¹⁸ ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 448.

¹¹⁹ Regulamin dla służby cmentarza żydowskiego (16 XII 1914 r.). Monumenta et Memoria. Cmentarz żydowski w Łodzi. Łódź, 2016. S. 192-195.

В Тернополі ситуація з пошуком працівників та надавачів послуг була зовсім іншою – єврейська громада міста постійно оголошувала відкриті конкурси на вільні посади або на постачання якихось послуг. При цьому оголошення публікувалися в багатотиражних газетах Львова та Варшави.

Наприклад, в 1934 році єврейська громада Тернополя шукала доглядача цвинтаря після того, як попередній працівник виїхав до Палестини¹²⁰. Такий працівник мав поєднувати обов'язки трунаря та навички каменярства та гравіювання для виготовлення надгробків¹²¹. Оголошення були подані у львівську польськомовну єврейську газету «Chwila»¹²², а також у варшавську їдишомовну газету «Der Moment» (דער מאָמענט)¹²³, а кандидатами на цю посаду були мешканці різних міст, таких як Новий Сонч, Збараж, Лодзь, Здзенцьол (нині Дятлово), Освенцим, Львів, Жовква, Болехів та інші. Єврейська громада Тернополя дуже відповідально підходила до підбору працівника, тому що стосовно кожного кандидата було зроблено додаткові інформаційні запити у відповідні єврейські громади. В цих запитах були поставлені питання: які моральні, релігійні та політичні переконання мають кандидати, яке у них сімейне та майнове становище, чи мають вони фактичну кваліфікацію в області каменярства та гравіювання та чи є вони надійними членами громади та такими, що заслуговують на довіру¹²⁴.

До того ж в Тернополі різьбяр, трунар та доглядач за єврейським цвинтарем в одній особі був працівником при кагалі, що зовсім відрізняється від ситуації в Станиславові, де виконавці мацев були незалежними підприємцями і мали певну конкуренцію в місті. В пресі можна зустріти рекламу різьбярів, наприклад Берла Ройбфогеля¹²⁵. Серед інших виконавців мацев в Станиславові в 1920 – 30-х роках були фірма «Т. Розенберг і спілка»,

¹²⁰ ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 2.

¹²¹ ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 3.

¹²² Konkurs. *Chwila*. 1934. Nr 5616. 9 listopada. S.12.

¹²³ קאַנקורס, דער מאָמענט, 1934, נ. 257. 9 נאָוועמבער. ז. 1.

¹²⁴ ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 12.

¹²⁵ באַקאַנטמאַכונג! די וואָך, 1939, נ. 247. 19 מאָי. ז. 1.

Ісаак Гінігер, Якоб Ройбфогель, Мар'ян Антоняк¹²⁶. Інколи різьбярі поєднували виготовлення мацев з будівельною роботою. Наприклад, Домініко Серафіні мав бетонний завод¹²⁷, а Мар'ян Антоняк мав шліфувальню мармурів¹²⁸, хоча серед мацев його виконання можна зустріти роботи з дрібнозернистого пісковика рожевого кольору¹²⁹.

Серед «нештатних» працівників цвинтарів в Станиславові, яких громада залучала на контрактних засадах можна виділити перевізника, який подавав спеціальних коней для перевезення тіл померлих на цвинтар, постачальник готових скринь для померлих та фермерів, які косили траву на території цвинтаря. На жодну з цих послуг в 1927 році кагал Станиславова не оголошував публічних конкурсів. Наприклад, для постачання готових скринь в документах цвинтарної комісії є лише одна одразу прийнята кагалом пропозиція пана Хаїма Грюнвальда без посилань на який-небудь конкурс¹³⁰.

З садівництвом на єврейських цвинтарях існували певні складнощі. Релігійна традиція юдаїзму (Галаха) забороняла не тільки ексгумацію тіл (за певними виключеннями), але навіть будь-які порушення ґрунту та рослинності на єврейському цвинтарі, тому дуже часто єврейські кладовища виглядали занедбаними та недоглянутими. З появою прогресивного юдаїзму та асиміляційних процесів в єврейських громадах території кладовищ почали впорядковувати: організовувати стежки, слідкувати за рослинністю, а подекуди навіть висаджувати дерева. Так, наприклад згадується, що в Варшаві ще з 1860-х років серед працівників цвинтаря згадується садівник, який мав слідкувати за порядком на цвинтарі та опікуватися рослинністю¹³¹.

¹²⁶ ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 106, 135, 168, 200.

¹²⁷ Komar Ź. Trzecie Miasto Galicji. Stanisławów i jego architektura w okresie autonomii galicyjskiej. Kraków, 2008. S. 89

¹²⁸ Komar Ź. Trzecie Miasto Galicji. Stanisławów i jego architektura w okresie autonomii galicyjskiej. Kraków, 2008. S. 91

¹²⁹ Караїмське кладовище біля Галича. Каталог надмогильних пам'ятників / І.Юрченко, О. Кефелі, Н. Юрченко, О. Береговський. Львів, 2000. Ст. 48-51.

¹³⁰ ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 420, 421.

¹³¹ Gadowska I. Wielkomiejskie cmentarze żydowskie. Metamorfoza przestrzeni jako czynnik desakralizacji. *Adlojada: kultura i profanacje*. / red. J. Brejda. Szczecin, 2017. S. 118.

Садівник також згадується, як окремий працівник єврейського кладовища в Лодзі в Правилах для служби єврейського цвинтаря 1914 року¹³².

В Станиславові на новому єврейському цвинтарі функції садівника частково мав виконувати керівник цвинтаря¹³³. При чому косіння трави скоріш за все не входило в його обов'язки. Це може бути пов'язано з тим, що косіння трави або випас худоби на єврейському кладовищі заборонено релігійною традицією¹³⁴. Розв'язання цієї проблеми можна було знайти в Талмуді: траву на цвинтарі дозволяється косити, якщо вона потім буде закопана або спалена, як робили, наприклад у Варшаві¹³⁵. Але схоже, що керівництво єврейської громади Станиславова обходило цю заборону іншим шляхом: вони за певний грошовий внесок надавали право косіння трави на території старого цвинтаря фермерам не юдейського віросповідання. В такому випадку євреї мали подвійну вигоду: крім того, що вони отримували невеликий внесок від фермерів за право косіння трави, проблема очищення території цвинтаря від небажаної рослинності та утилізації скошеної трави розв'язувалася автоматично і без зайвих зусиль та грошових витрат. При цьому керівництво громади ще нав'язувало фермерам умови косіння трави: потрібно було очищати від трави всі стежки, дороги та надгробки на старому цвинтарі, а також в суботу не проводити жодних робіт¹³⁶. Невідомо, як розв'язувала проблему заборони косіння трави на цвинтарі тернопільська громада, але вона також отримувала з цього невеликий прибуток, який йшов на утримання єврейського шпиталю¹³⁷.

Ще одним завданням цвинтарної комісії Станиславова було організування перевезення померлих від будинків смутку до нового цвинтаря.

¹³² Regulamin dla służby cmentarza żydowskiego (16 XII 1914 r.). Monumenta et Memoria. Cmentarz żydowski w Łodzi. Łódź, 2016. S. 192-195.

¹³³ ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 448.

¹³⁴ Ганцфريد III. Кицур Шулхан Арух. Глава 199. № 16. URL: http://khazarzar.skeptik.net/books/jud/kizur_sh.htm (дата звернення: 29.05.2022).

¹³⁵ Gadowska I. Wielkomiejskie cmentarze żydowskie. Metamorfoza przestrzeni jako czynnik desakralizacji. *Adlojada: kultura i profanacje*. / red. J. Brejda. Szczecin, 2017. S. 118

¹³⁶ ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 313.

¹³⁷ ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 96

Для цього в 1927 році громада підписувала протоколи з перевізником, два варіанти якого зберігаються серед документів цвинтарної комісії¹³⁸. Керівництво єврейської громади встановлювало, як мали виглядати коні, повозка та кучер під час перевезення. Коні мали бути «вороні, здорові, висотою 1,60 метрів, якнайкраще утримувані»¹³⁹. А упряж мала бути чорною новою та затвердженого зразка. Варто зазначити, що в першій версії угоди з контрагентом, яку датовано кількома днями раніше, ніж друга, зразок упряжі був визначений більш конкретно – він мав бути таким, як використовуються в похоронних караванах у Львові. Ця деталь вказує на те, що в організації поховань станиславівська громада орієнтувалася на Львів, проте з другої версії угоди згадку про Львів було вилучено.

Кагалом також детально встановлювалося, яким мало бути жалобне вбрання кучера – обов'язковим були чорний довгий плащ та білий комір з чорною краваткою, а взимку чорний хутряний комір та твердий фетровий капелюх у формі напівциліндра. «Коні для перевезення мали бути доставлені в надзвичайній чистоті й пунктуальності»¹⁴⁰, а за затримку поховання за провиною контрагента було передбачено штраф в розмірі 50 злотих. Кагал мав виключне право збирати всі плати й пожертви під час поховань: під загрозою розірвання договору перевізнику заборонялися будь-які контакти з родичами померлих, особливо збір пожертв. За кожне перевезення небіжчика на одному коні з бюджету громади виділялося 12 злотих, а двома конями – 16,5 злотих. За перевезення померлих від залізничного вокзалу до кладовища оплата збільшувалася вдвічі.

Зі змісту угоди на перевезення померлих можна також зробити висновок, що в Станиславові існувала група людей, які з ритуальних міркувань відмовлялися від використання возу з конями. Проти використання коней в похованнях виступали ортодоксальні євреї, наприклад краківський

¹³⁸ ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 341–344.

¹³⁹ ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 341.

¹⁴⁰ ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 341.

рабин Шимон Шрайбер¹⁴¹. У випадках відмови родичів померлого від перевезення тіла конями кагал вимагав, щоб віз все одно супроводжував похоронну процесію, а оплата контрагенту здійснювалася за кожне поховання, незалежно від того, бажають родичі використовувати віз з конями чи ні. Єдиним винятком міг бути випадок, коли ховали маленьку дитину, яку функціонер цвинтаря міг нести сам¹⁴².

Виходячи з вищевикладеного можна стверджувати, що в міжвоєнний період кагал Станиславова не тільки утримував цвинтарі, але ще й відігравав велику роль в організації поховань. Похоронному братству, якщо воно існувало в цей період в Станиславові, залишалося хіба що проводити молитви під час поховань. Натомість про участь тернопільського кагалу в організації поховань мало що відомо. Серед працівників цвинтаря при кагалі згадується лише доглядач, трунар та різьбяр в одній особі. Таким чином, виходить що керівництво громади Тернополя на цвинтарі відповідало лише за розподіл місць під могили та виробництво надгробків, а поховання організовувало похоронне братство.

4.3. Розподіл місць на цвинтарях.

Раніше вже згадувалося, що розподілом місць на єврейському кладовищі Тернополя та встановленням надгробків до 1933 року займалося керівництво єврейського шпиталю. На сайті Центральної юдаїстичної бібліотеки Єврейського історичного інституту в Варшаві опубліковано листування, яке тривало з 1927 до 1936 року між паном Якубом Шмерером, кагалом та управлінням єврейського шпиталю в Тернополі. Ці документи підтверджують, що члени єврейської громади Тернополя в 1920-х роках платили за могили та дозволи встановлення надгробків безпосередньо єврейському шпиталю¹⁴³.

¹⁴¹ Hońdo L. Dom przedpogrzebowy przy Żydowskim Nowym Cmentarzu w Krakowie. Kraków, 2011. S. 9.

¹⁴² ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 343 зв.

¹⁴³ Pismo Jakóba Schmierera do Zarządu Szpitala Izraelickiego w Tarnopolu. URL: <https://cbj.jhi.pl/documents/503211/0/> (дата звернення: 29.05.2022).

Після переходу адміністрування цвинтаря в Тернополі під безпосередній контроль кагалу в 1933 році керівництво громади для організації цих процесів підписало з приватною особою контракт на оренду найближчого до цвинтаря подвір'я. Там мало бути розташовано виробництво надгробків та склад каменю¹⁴⁴. Крім цього кагал попросив дозволу Магістрату на будівництво на орендованій території даху для захисту готових мацев від дощу¹⁴⁵. А для забезпечення виробництва необхідними матеріалами було оголошено конкурс на постачання громаді каміння для мацев¹⁴⁶.

Серед документів єврейської громади Тернополя відсутнє будь-яке листування стосовно розподілу місць на цвинтарі, тож про те, як регулювалося це питання в Тернополі, можна тільки здогадуватися. Лише з переписки Якуба Шмерера з керівництвом шпиталю можна побачити, що могили на цвинтарі в Тернополі коштували немало – за два місця під могили та дозвіл встановити надгробок для дружини заявник заплатив шпиталю 500 доларів і 9 моргів 900 сажнів землі¹⁴⁷.

Натомість зі Станиславова збереглося багато документів, які описують процес виділення місць під могили в 1926-27 роках. Це були перші роки роботи Нового єврейського цвинтаря, але багато людей продовжувало віддавати перевагу старому цвинтарі та просити кагал продати їм місце під могилу поруч з родичами, видатними людьми, у фронтовому районі цвинтаря або в крайньому разі будь-де на старому цвинтарі. Причиною найчастіше було те, що заявники хотіли бути похованими разом зі своїми родичами. Таким чином від початку роботи нового цвинтаря до 1939 року, коли на старому цвинтарі відбулося останнє поховання¹⁴⁸, престижним було ховати померлих на старому цвинтарі. Це могло також пояснюватися тим, що цей цвинтар розташовувався ближче до центра міста, але покупці місць під

¹⁴⁴ ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 3.

¹⁴⁵ ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 4.

¹⁴⁶ ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 155.

¹⁴⁷ Pismo Jakóba Schmierera do Zarządu Szpitala Izraelickiego w Tarnopolu. URL: <https://cbj.jhi.pl/documents/503211/0/> (дата звернення: 29.05.2022).

¹⁴⁸ ДАІФО. Ф. Р-11. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 377.

могили в 1927 році не вказували таку причину їхнього бажання придбати місце саме на старому цвинтарі. Новий же цвинтар з 1926 до 1939 року міг приваблювати людей тільки цінами на місця під могили, тому що вони були дешевшими. Можливо таким чином в 1927 році громада намагалася заохочувати людей купувати місця на новому цвинтарі, тому що на старому кладовищі вже давно почали закінчуватися місця, а розширення його було неможливим через щільну забудову навколо нього та з санітарних причин¹⁴⁹. Але разом з цим коли люди просили місце на старому цвинтарі й ціна за них була зависока, цвинтарна комісія ніколи не пропонувала людям обрати дешевші місця на новому цвинтарі. В ході листування між комісією та покупцями ціна місця часто могла знижуватися у 2 – 3 рази. Цвинтарна комісія майже завжди встановлювала початкову ціну за місце вище, ніж покупці були готові заплатити. При встановленні ціни за місце враховувалося матеріальне становище покупців, їхнє сімейне становище, наявність заробітку, розташування місця під могилу. Крім цього, комісія інколи з'ясовувала, який спадок залишив померлий для покупця місця. Одного разу члени комісії взяли певний час на вивчення спадкової справи перед тим, як встановити остаточну ціну за могилу¹⁵⁰. Остаточна ціна за місце на старому цвинтарі після торгу коливалася від 10 до 500 доларів. Нерідко траплялося, що люди не могли одразу сплатити всю призначену суму за місце, тоді члени цвинтарної комісії дозволяли половину суми оплатити векселем.

Всі наявні архівні документи щодо розподілу місць на цвинтарях Станиславова ілюструють лише ситуації, коли люди хотіли зарезервувати собі заздалегідь конкретне місце на кладовищі. Про порядок надання місць у випадку, коли таке місце не було зарезервовано, майже нічого не відомо. Лише про один такий випадок, який скоріше можна назвати надзвичайною подією, ми знаємо з новини в газеті «Слово» 1937 року. Одного дня пан Беньямін Бергманн та його товариші без погодження з цвинтарною комісією

¹⁴⁹ ДАІФО. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 15.

¹⁵⁰ ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 321.

свавільно викопали могилу для його померлої матері. В результаті перевірки було виявлено, що могила викопана на місці, яке було раніше зарезервовано іншими людьми, а померла мати Беньяміна Бергманна Цирля Гелбер до своєї смерті не встигла вирішити справи з місцем поховання. Тоді цвинтарна комісія запропонувала пану Бергманну іншу ділянку, у відповідь на це порушник цвинтарного порядку з товаришами вдерся в будівлю кагалу, повибивав шиби, кидав стільці та побив члена цвинтарної комісії, намагаючись таким чином вибити для матері місце, яке свавільно обрав. Зрештою нападника змусили поховати жінку в місці, яке було призначено комісією¹⁵¹. В новині про цю подію не зазначено, що цвинтарна комісія залучала до вирішення справи поліцію або якісь органи влади.

Аналіз документів цвинтарної комісії Станиславова за 1927 рік показує, що в різних конфліктних ситуаціях, коли члени громади відчували несправедливість або порушення комісією якихось домовленостей, вони зверталися до голови кагалу, а не до представників влади. Це може свідчити про те, що як звичайні члени, так і керівництво єврейської громади Станиславова намагалися за можливості вирішувати конфлікти всередині громади, не підключаючи до цього державні органи. А приклад Збаража навпаки свідчить про те, що члени громади дуже часто в пошуках справедливості зверталися до повітового староства. Про скарги на завищені ціни за місця під могили в Збаражі пише Тетяна Федорів, активістка і дослідниця багатокультурної традиції Збаража і Галичини, посилаючись на архівну справу Державного архіву Тернопільської області (ДАТО. Ф. 4 Оп. 2. Спр. 363):

За 1938-1939 рік зібрано цілий ряд скарг мешканців Збаража, євреїв, котрі не погоджувалися із розміром встановлених внесків. Вони оскаржували несправедливі, на їхню думку, квоти, які мали сплачуватися до єврейської общини міста. Документи, зібрані у даній справі, цікаві тим, що ми можемо відшукати тут рід занять та майновий стан апелянтів. Пишучи власноручно свою скаргу, скаржник розповідав про свої господарські справи і аргументував чому не може сплатити ту чи іншу суму. Ця скарга подавалася до Повітового староства у Збаражі. Очевидно, після розгляду

¹⁵¹ Napad na biura Żyd. Gminy Wyznaniowej i Komisję cmentarną. *Słowo*. 1937. Nr 113. 12 czerwca. S. 4.

усіх «за» і «проти», староство вписувало своє рішення, за підписом бурмістра, стосовно справедливості встановленої квоти, яка мала бути сплачена збаразькій єврейській общині.

Із документів видно, що часто все закінчувалося досить швидко і не на користь апелянта. Староство видавало свій припис і на тому все завершувалося. Однак, є ряд скарг, котрі доходили до рівня Тернопільського воєводства, а суперечка видавалася запеклою¹⁵².

Підбиваючи підсумки можна стверджувати, що за розподіл місць на цвинтарях в єврейських громадах відповідав як правило кагал. Проте, в Тернополі до 1933 року цвинтарем адміністрував єврейський шпиталь, але це скоріше виглядає, як процес, який сформувався історично від заснування кладовища та не мінявся протягом тривалого часу, допоки не нарізли зміни.

4.4. Виготовлення, затвердження та встановлення надгробків.

Надгробні камені згідно з єврейською релігійною традицією мали встановлюватися приблизно через рік після смерті людини¹⁵³. Але багато залежало від оплати членами родини померлого відповідних внесків в громаду, а саме погребальної квоти чи оплати за місце на цвинтарі, а також квоти за встановлення надгробного каменя. Щоб встановити надгробний камінь, родичам необхідно було отримати дозвіл від цвинтарної комісії. Цей дозвіл надавався як правило тільки після оплати надгробкової квоти. Проте якщо людина була не заможною і не мала змоги платити, то цвинтарна комісія могла звільнити від оплати за встановлення надгробка. В такому випадку для отримання дозволу було необхідно оплатити повністю тільки місце на цвинтарі. Отримання дозволу на виставлення надгробка було серйозним стимулом для людей платити, оскільки вони часто робили це неохоче. Інколи обставини складалися так, що надгробок встановлювався й через 6 років після смерті людини¹⁵⁴. Розмір оплати за встановлення надгробка в Станиславові в 1927 році коливався від 0 до 75 злотих і дуже

¹⁵² Лист Тетяни Федорів у моєму приватному архіві.

¹⁵³ Бойко Х. Єврейські цвинтарі в архітектурному ландшафті Східної Галичини: проблеми збереження і стан дослідженості. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. 2004. № 505. С. 245.

¹⁵⁴ ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 446.

часто зменшувався в результаті перемовин. У порівнянні з розміром оплати за місце, внесок за надгробок був зовсім невеликим. У Львівській громаді ситуація була схожа: для того, щоб встановити надгробний камінь, огорожу та інші об'єкти спочатку було необхідно заплатити певну суму в громаду та отримати дозвіл на встановлення. Тариф регулювався розпорядженням міністерства релігійних конфесій та народної освіти № 89 від 9 вересня 1931 року і складав від 10 до 10000 злотих.

У Львові та Станиславові кагалом регулювався також зовнішній вигляд мацев. У Львівській громаді в 1925 році Кураторію опіки над пам'ятками єврейського мистецтва були запроваджені правила виконання та встановлення надгробків на кладовищах¹⁵⁵. Згідно з правилами виконання та встановлення надгробків на кладовищах у Львові висота мацев обмежувалася до 1,6 метра, а також встановлювалася необхідність затвердження Кураторією проєктів надмогильних каменів та зображень на них. Також в цих правилах встановлювалися розміри ділянки під могили. Кураторія прагнула, щоб новий єврейський цвинтар мав естетичний вигляд і з цією метою архітектори Кураторії розробили каталог з 30 проєктів надгробків, які могли бути доступними для бідних верств населення¹⁵⁶. Виконання надгробків у Львові не належало до повноважень єврейської релігійної громади, тому замовники після оплати відповідного тарифу зверталися до приватних виконавців для виготовлення пам'ятників¹⁵⁷.

Наявні в Державному архіві Івано-Франківської області документи свідчать про те, що певні правила встановлення надгробків на єврейських цвинтарях існували також в Станиславові, тому що проєкти мацев та тексти епітафій затверджувалися цвинтарною комісією, на більшості проєктів стоять підписи одного з членів цвинтарної комісії.

¹⁵⁵ Бойко Х. Дизайн фасаду мацев. *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. 2012. №728. С. 204.

¹⁵⁶ Sprawozdanie Kuratorium opieki nad zabytkami sztuki żydowskiej przy żydowskiej gminie wyznaniowej we Lwowie. Lwów, 1928, S. 14.

¹⁵⁷ ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 28.

Усі могили як на проєктах, поданих на затвердження в кагал в 1927 році, так і могили 1926 - 1939 років, які збереглися на Новому єврейському цвинтарі Івано-Франківська мають бетонні скрині як правило однакової довжини та висоти, різних форм, але найчастіше у вигляді прямокутного паралелепіпеда. Ширина майже всіх бетонних скринь однакова, крім випадків, коли подружжя мало спільну могилу. Схоже, що були встановлені чіткі розміри цих скринь, тому що в усіх затверджених кагалом проєктах довжина скринь складала 190 см, а ширина 90, за виключенням дитячих могил. Судячи з того, що в затверджених громадою проєктах, наявних в архіві, мацеви мають висоту до 2,9 метра, то обмежень за висотою надгробка в правилах Станиславівської громади або зовсім не існувало, або обмежувалося висотою щонайменше 2,9 метра¹⁵⁸. Проте жодних зауважень членів цвинтарної комісії щодо висоти надгробка в наявних серед архівних документів проєктах не зустрічається.

Також обов'язковим в Станиславівській громаді було й те, щоб скриня стояла перед мацевою, тобто текст епітафії мав розташовуватися зі сторони скрині. На одному з проєктів надгробка, розробленому каменярьською майстернею Розенберга, текст був розташований з іншої сторони, а польськомовна частина епітафії була на рівні скрині. Тоді член цвинтарної комісії закреслив польськомовний текст і написав коментар «скриня перед пам'ятником»¹⁵⁹ (Додаток 3). Серед всіх надгробків довоєнного періоду, які присутні нині на новому єврейському цвинтарі Івано-Франківська, тексти епітафій розташовані на стороні зі скринєю та орієнтовані на Схід. В рідкісних випадках зустрічаються прізвище та ім'я померлих на зворотному боці мацеви, але це виглядає скоріше як технічна необхідність у випадку коли текст епітафії написано лише мовою іврит, тому що в івритомовних епітафіях традиційно не записувалося прізвище і теоретично могли виникнути складнощі з місцем встановлення надгробка. На єврейському цвинтарі

¹⁵⁸ ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10.

¹⁵⁹ ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 204.

Тернополя серед всіх мацев, які збереглися донині майже всі епітафії орієнтовані на Захід, і є лише одна, яка має оформлення з обох сторін, причому написи та символи з різних сторін різні (Додаток 1, фот. 1, 2). Цікаво, що ця мацева була поставлена не найзаможнішою в місті родиною. Померлий Мозес Барбаш не мав ніякої професії¹⁶⁰ та був сином токаря зі Збаража¹⁶¹.

Проекти, які затверджувалися кагалом Станиславові в 1927 році виглядають досить одноманітно – на 30 з 35 проєктів мацев для жінок зображені менори на 3 або 5 свічок, а на 17 з 21 проєктів для чоловіків основним елементом оздоблення є зірка Давида. Крім того, на двох «чоловічих» мацевах зображено глечик (символ роду Левитів), на одній лев і ще на одній руки Гакоена, які традиційно зображалися на могилах Коєнів. Можна було б припустити, що автори проєктів не вміли або не хотіли проявляти фантазію у виконанні надгробків, але деякі деталі наштотвхують на інші висновки. Певні елементи оздоблення мацев на проєктах закреслені при затвердженні членами цвинтарної комісії, наприклад, на одній жіночій мацеві закреслено птахів¹⁶², яких традиційно дуже часто зображали на жіночих надгробках. З усіх 60 проєктів пташки як елементи оздоблення зустрічаються ще на одному проєкті, але там вони закреслені ймовірно самим автором. З усіх мацев 20 століття, що збереглися донині на Новому єврейському цвинтарі Івано-Франківська лише одна оздоблена пташками. Вона належить Ребеці Гехт, доньці Гакоена. Ці деталі дозволяють зробити припущення, що пташок в 20 столітті дозволялося зображати на мацевах лише якихось поважних в громаді осіб або за такі елементи потрібно було заплатити набагато більше коштів і це могло собі дозволити дуже обмежене коло заможних людей. На 5 з 60 проєктів закреслено внутрішнє обрамлення

¹⁶⁰ Księgi metrykalne wyznania mojżeszowego. URL:

http://agadd.home.net.pl/metrykalia/300/sygn.%202761/pages/1_300_0_0_2761_0038.htm (дата звернення: 04.06.2022).

¹⁶¹ Księgi metrykalne wyznania mojżeszowego. URL:

http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/300/sygn.%203951/pages/1_300_0_0_3951_0014.htm (дата звернення: 04.06.2022).

¹⁶² ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 173.

мацеві. Незрозуміло, з чим саме пов'язані такі правки членів цвинтарної комісії, тому що серед інших проєктів зустрічаються подібні, але не виправлені. Це все дозволяє зробити висновок, що в окремих випадках цвинтарна комісія могла визначати, що може бути зображено на мацях, а що ні.

Серед коментарів комісії щодо проєктів можна зустріти також примітку «bf» або «bez farb», що означало, що мацеві не мають бути розфарбованими. Такі примітки стоять в 8 з 60 наявних проєктів мацев. Таким чином виходить, що члени комісії могли заборонити родичам померлих фарбувати мацеві. Наскільки була поширена практика фарбування мацев у 20 столітті й коли така практика вперше з'явилася, зараз важко оцінити, тому що, що фарби на мацях стерлися з часом, знаходячись просто неба. Залишки фарб подекуди можна зустріти на мацях кладовищ Галичини, а в Станиславові зафіксовані лише на 3 з 6 фрагментів мацев, які були знайдені в селі Черніїв у 2020 році серед ґрунту та будівельного сміття та привезені в липні 2021 року на Новий єврейський цвинтар в Івано-Франківську. Фарба на них збереглася внаслідок консервації на багато років, тому що найімовірніше вони були використані в будівництві, що місцева влада Станиславова активно заохочувала населення робити в Радянські часи¹⁶³. Мацеві належать людям, які померли в Станиславові з 1926 до 1939 року та поховані на одному єврейських цвинтарів міста. На одній з таких мацев літери пофарбовані чорною фарбою (додаток 1, фот. 5), а на двох інших – золотою (додаток 1, фот. 6, 7). Можна припустити, що золотою фарбою могли фарбувати мацеві більш поважних людей, тому що одна з мацев з золотими літерами належить Ребеці Гехт, доньці Гакоена, а другий фрагмент мацеві, судячи з фрагмента тексту – якомусь рабину з роду Левитів. Про належність до роду Левитів свідчить зображення глечика на верхівці цієї мацеві. До того ж це могло залежати від заможності родини померлого або померлої. В Тернополі звичною практикою

¹⁶³ ДАІФО. Ф. Р-11. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 377.

в першій половині 20 століття було золочення та лакування літер, що виконував різьбяр¹⁶⁴.

Тексти епітафій подавалися на затвердження в Станиславівську цвинтарну комісію як правило окремими аркушами, найчастіше були написані олівцем або синіми чорнилами. На деяких аркушах чорними чорнилами виправлені помилки, а в деяких випадках чорними чорнилами тексти повністю закреслені й написані нові (додаток 4). Раніше вже згадувалося, що таким редагуванням текстів епітафій займався Рубен Фан, тому що майже на кожному аркуші з текстами епітафій стоять його підписи. Найчастіше виправлення в текстах епітафій – це додавання скорочення «זל» до імен згаданих в епітафії родичів померлого, що означає «благословенної пам'яті». Таким скороченням часто позначали померлих людей. Також присутнє багато виправлень граматичних та орфографічних помилок в польськомовних та івритомовних текстах. Зустрічаються також неочікувані виправлення, наприклад назва місяця «חשוון» виправлена на «מרחשוון»¹⁶⁵. Зазвичай назва цього місяця на цвинтарях зустрічається в обидвох варіантах написання.

Порівняння почерків на проєктах мацев та на аркушах з текстами епітафій, наявність підписів різьбярів або різьбярських майстерень на деяких з них (наприклад «Raubvogel» або «Rosenberg i s-ka») дозволяє зробити висновок, що авторами текстів були як правило самі каменярі, які розробляли проєкти мацев і які згодом виготовляли їх. У зв'язку з цим варто виділити одного з каменярів Мар'яна Антоняка, який хоч і не був євреєм, але очевидно володів івритом на високому рівні, що дозволяло йому доволі вільно складати тексти епітафій.

На новому єврейському цвинтарі Івано-Франківська в січні 2022 року вдалося знайти 3 мацеви, проєкти яких є серед архівних документів. Перша з цих мацев не є інформативною, тому що за проєктом текст епітафії мав

¹⁶⁴ ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 200.

¹⁶⁵ ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 134.

міститися на вставній мармуровій плиті, яка разом з верхньою частиною мацеви не збереглася. Відсутність серед документів цвинтарної комісії проєкту другої мацеви, а наявність лише тексту епітафії (додаток 6) та простий вигляд цього надгробка (додаток 1, фот. 3) можуть наштовхнути на висновок, що у Станиславові, як і у Львові міг існувати якийсь набір стандартних проєктів надмогильних каменів, які не потребували додаткового затвердження та використовувалися для незаможних людей.

Третя знайдена мацева (додаток 1, фот. 4) є цікавою, але разом з цим її вигляд ставить дослідників функціонування цвинтаря більше запитань, ніж відповідей. Вона належить Самуелю Діаманду, сину Цві. Ця мацева дещо відрізняється від проєкту. По-перше, дата смерті на надгробку не збігається з датою смерті, вказаною в проєкті епітафії (додаток 5). В проєкті вказано дату 4 адара 5687 року, що за григоріанським календарем відповідає даті 6 лютого 1927. А на мацеві вказано місяць кислев, який за григоріанським відповідає листопаду – грудню. Разом із цим решта тексту повністю збігається з проєктом епітафії, тому ця мацева без сумніву належить тій самій людині. В метричних даних про смерті в Станиславові в 1926 році зафіксовано смерть Самуеля Діаманда, сина Герша 14 листопада 1926 року, що відповідає місяцю кислеву єврейського календаря¹⁶⁶. Ім'я Гірш їдишем має таке саме значення “олень”, як і Цві івритом. Тому можна зробити висновок, що це саме ця людина. Цікаво, що жодних виправлень в текст епітафії Рубен Фан не вніс, тому ймовірно, дати смерті на проєктах епітафій не перевірялися, а ця помилка виявилася вже після затвердження тексту. Ще однією розбіжністю є те, що зображення на мацеві відрізняється від проєктного. На проєкті намальовано зірку Давида (додаток 2), а на камені вирізано дві руки в характерному положенні, як часто зображали на мацевих чоловіків з роду Гакоєнів. Таким чином попри те, що на проєкті мацеви та епітафії не йдеться про належність померлого до роду Гакоєнів, сама мацева містить згадку про

¹⁶⁶ Дані сайту Gesher Galicia з посиланням на архівну справу ДАІФО. Ф. 631. Оп. 2. Спр. 85. URL: <https://search.geshergalicia.org/> (дата звернення: 11.06.2022)

це. З наведеного можна зробити висновок, що наявний серед документів цвинтарної комісії проєкт надгробка Самуеля Діаманта не був остаточним. Ймовірно існував ще один варіант проєкту, який не зберігся, або зміни зображення та дати смерті обговорювалися вже усно.

Резюмуючи можна сказати, що встановлення надгробків на єврейських цвинтарях Галичини відбувалося за дозволом кагалу після сплати призначеної суми. В деяких громадах, наприклад Станиславівської та Львівської, керівництвом єврейської громади регулювався зовнішній вигляд мацев. В цих містах різьбярі були незалежними підприємцями, натомість в громаді Тернополя різьбяр був працівником кагалу.

4.5. Збереження, впорядкування та дослідження старих цвинтарів.

Після видання Йозефом Другим декрету про поховання померлих за межами міст та закриття багатьох єврейських цвинтарів на території Галичини в кінці 18 – 19 століттях, в громадах постало питання збереження та впорядкування цих нечинних кладовищ. Зокрема спроби відновити та впорядкувати старі цвинтарі були здійснені у Львові та Тернополі. В Кракові декілька років поспіль на засіданнях кагалу підіймалося питання дослідження старих цвинтарів на вулиці Широкої та біля синагоги Рему, проте щонайменше до 1935 року це питання залишалося на рівні дискусій¹⁶⁷. В Станиславові подібна дискусія на рівні кагалу ймовірно не підіймалася, тому що фактично до 1939 року в місті не було закритого цвинтаря, навіть після відкриття нового єврейського кладовища в 1926 році, старий цвинтар продовжував працювати. Проте дослідник єврейської історії міста Леон Штрайт в історичній довідці про Старий єврейський цвинтар Станиславова в 1936 році з жалем повідомляв про те, що багато пам'ятників, які є фактично

¹⁶⁷ Szczegółowa dyskusja budżetowa w kahale krakowskim, Nowy Dziennik, nr. 4, 4.01.1935, st. 10

витворами мистецтва та мають історичну цінність, гинуть на старому єврейському цвинтарі, тому що він не має належної опіки¹⁶⁸.

Мабуть, найдалі в питанні дослідження старого єврейського кладовища просунулася Львівська громада. Мейер Балабан згадує, що ще в 1914 році у Львові Самуелем Горовіцем було засновано Товариство, метою якого було викопування, відновлення, вичитування та видання друком мацев на старому єврейському цвинтарі. Зокрема цим довелося займатися самому Мейеру Балабану. Допоки не почалася Перша світова війна, вдалося зібрати інформацію приблизно про 1400 таких надгробків¹⁶⁹. Проте невідомо, чи нині збереглися результати цієї дослідницької праці.

В 1925 році у Львові було засновано Кураторію опіки над пам'ятками єврейського мистецтва при єврейській громаді. Серед завдань організації було інвентаризація пам'ятників, «раціональна» консервація та підвищення мистецької культури суспільства¹⁷⁰. Члени товариства домоглися повернення старому цвинтарю статусу пам'ятки, який раніше йому вже надавала австрійська влада, та розпочали реставраційні роботи. В ході роботи було відновлено цвинтарні будівлі, а також відреставровано 532 мацеві¹⁷¹.

В Тернополі в 1934 році кагал вирішив організувати дослідження та впорядкування нечинного єврейського цвинтаря, який мав статус історичної пам'ятки. Для цього було створено дві комісії: фінансово-технічну та консерваційно-наукову. До складу цих комісій увійшли професори та інженери, а також рабин Якуб Шеліта¹⁷². Гарним приводом для збору пожертв на відновлення старого цвинтаря стало свято Шавуот. Згідно з традицією на другий день свята Шавуот в синагогах відправляється молитва «Їзкор» та

¹⁶⁸ Streit L. Z dziejów starego cmentarza żyd. w Stanisławowie. *Słowo*. 1936. Nr 42. 25 stycznia. S. 2.

¹⁶⁹ Bałaban M. Zabytki historyczne żydów w Polsce. Warszawa, 1929. S. 112-113.

¹⁷⁰ Sprawozdanie Kuratorium opieki nad zabytkami sztuki żydowskiej przy żydowskiej gminie wyznaniowej we Lwowie. Lwów, 1928, st. 4.

¹⁷¹ Харчук Х. Єврейські кіркути (цвинтарі) у Львові (XV–XIX ст.). *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника: збірник наукових праць* / ред. Мирослав Романюк. Львів, 2011. № 3 (19), С. 617.

¹⁷² ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 151.

відбуваються поминальні заходи по померлих родичах¹⁷³. Відповідно члени фінансово-технічної комісії вирішили розіслати у всі молитовні будинки прохання повідомити відвідувачів синагог про збір коштів під час такої молитви¹⁷⁴. У своїх листах до синагог автори наголошували на важливості цвинтаря для історії євреїв Тернополя, а його занедбаний стан називали «профанацією культу мертвих»¹⁷⁵. Також кагал звернувся до професора Збігнева Хорнунга, консерватора пам'яток культури та мистецтва у Львові з проханням допомогти порадами у пошуках фінансування¹⁷⁶. Ймовірно, що знайти фінансування на відновлення старого цвинтаря не виходило, тому що в вересні 1935 року єврейська громада звернулася вже до Воєводського уряду в Тернополі з проханням надати субсидію на ці цілі¹⁷⁷.

Отже, у 20 столітті в деяких єврейських громадах Галичини починає обговорюватися проблема збереження та дослідження старих нечинних цвинтарів. В деяких громадах, наприклад в Тернополі та Львові, кагали почали організаційну діяльність в цьому напрямку, проте невідомо, чи вдалося їм закінчити роботи до початку Другої світової війни.

¹⁷³ The Shengold Jewish Encyclopedia. Schreiber Publishing, Inc., 2003. P. 404.

¹⁷⁴ ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 169.

¹⁷⁵ ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 174.

¹⁷⁶ ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 188.

¹⁷⁷ ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 222.

Висновки

Функціонування єврейських цвинтарів в Галичині, особливо на початку 20 століття, в науковій літературі висвітлено дуже неповно. Окремі статті або розділи дисертацій присвячені діяльності похоронних братств до або під час виникнення модернізаційних процесів в єврейських громадах в другій половині 19 століття. Адміністрування ж єврейських цвинтарів кагалами представлено в цих публікаціях зовсім фрагментарно, що не дає загального уявлення про ці процеси в регіоні.

В роботі проаналізовано нормативно-правові акти, які стосувалися адміністрування цвинтарів та поховань на території Галичини, вивчено малодосліджені документи єврейських громад Станиславова та Тернополя, а також документи, присвячені діяльності похоронних братств на території Галичини. В якості джерел використовувалися також фотографії мацев з цвинтарів Івано-Франківська та Тернополя, польськомовні та їдишомовні періодичні видання, які друкувалися в різних містах Галичини в міжвоєнний період.

Законодавство центральної влади щодо адміністрування цвинтарями та організації поховань в Галичині за часів Габсбурзької монархії, а пізніше Австрійської імперії та Австро-Угорщини мало на меті в першу чергу боротися з епідеміями, але разом із цим суперечило давнім єврейським релігійним традиціям поховань. У зв'язку з цим євреї часто порушували приписи центральної влади й намагалися ховати померлих згідно з єврейськими релігійними традиціями. В міжвоєнний період польська влада не запроваджувала якихось різких змін у порівнянні з австрійськими нормами щодо поховань, а конфлікти в цій царині виникали частіше всередині єврейських громад. В міжвоєнний період якщо сторони конфлікту зверталися до місцевої влади, вона часто неохоче втручалася у внутрішні справи єврейських громад та як правило діяла згідно з чинним законодавством, а якщо щось не було врегульовано нормативними актами, то доручала кагалу вирішити конфліктну ситуацію на свій розсуд.

Роль похоронних братств в єврейських громадах Галичини в першій половині 20 століття значно зменшується, у порівнянні з попередніми століттями, що пов'язано з послабленням позицій ортодоксального юдаїзму в результаті появи реформістських рухів та процесів асиміляції в єврейських громадах починаючи з середини 19 століття.

Разом зі зменшенням ролі похоронних братств в Галичині на початку 20 століття багато функцій щодо організації поховань та адміністрування цвинтарями переходить до кагалів. Це в першу чергу розподіл місць під могили та встановлення надгробків. В деяких містах Галичини, наприклад в Станиславові, в першій половині 20 століття організацією поховань та утриманням цвинтаря займався кагал, а похоронні братства, якщо й існували в місті, то могли відповідати лише за молитви під час поховань та пам'ятних дат. Єврейські громади міст по-різному організовували роботу цвинтарів. В Тернополі в міжвоєнний період кагал відповідав в першу чергу за розподіл місць на кладовищі та за встановлення надгробків. Різьбяр в тернопільській громаді був працівником при кагалі та поєднував функції трунаря й доглядача за цвинтарем. Натомість у Станиславові, як і у Львові, було багато різних незалежних підприємців-каменярів. Разом з цим кагали в Станиславові й у Львові регулювали зовнішній вигляд мацев, а в деяких випадках визначали, яким має бути текст епітафії та оздоблення надгробка. Також у 20 столітті в містах Галичини піднімається питання збереження, впорядкування та дослідження старих єврейських цвинтарів, які були закриті за часів Габсбурзької монархії. Певного прогресу в цьому питанні досягли громади Львова та Тернополя, хоча невідомо, чи були ці процеси доведені до кінця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. ДАІФО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1190 (Листи обліку єврейських похоронних товариств «Хевра Кадіша» в повітах Станиславівського воєводства).
2. ДАІФО. Ф. 2. Оп. 3, Спр. 1192 (Листування з повітовими старостами про затвердження статутів, реєстрації єврейських організацій та товариств в повітах Станиславівського воєводства).
3. ДАІФО. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 49 (Книга реєстрації товариств, організацій та спілок Станиславівського повіта).спр. 6
4. ДАІФО. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 158 (Листування зі Станиславівським воєводським управлінням та органами поліції про затвердження змін в статутах та складі правлінь єврейських товариств).
5. ДАІФО. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 638 (Списки організацій та спілок, які діяли на території Станиславівського повіта).
6. ДАІФО. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 88 (Статут, інформації єврейського товариства «Носса Гаміту» про зміни в складі правління товариства в м. Гвіздець Коломийського повіта).
7. ДАІФО. Ф. 26. Оп. 2. Спр. 127 (Статут єврейського товариства «Хевра Кадіша і Носсе Гаміте» в Солотвині і листування з воєводським управлінням про затвердження статутів).
8. ДАІФО. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 4 (Справа про купівлю землі під єврейський цвинтар в місті Станиславові).
9. ДАІФО. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 994 (Листки обліку єврейських партій, організацій та товариств в Станиславівському повіті).
10. ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 3 (Бюджет єврейської релігійної громади Станиславова на 1925 рік)
11. ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 6 (Бюджет єврейської релігійної громади Станиславова на 1927 рік).
12. ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10 (Листування з мешканцями міста Станиславова про продаж їм земельних ділянок під могили).

- 13.ДАІФО. Ф. Р-11. Оп. 3. Спр. 16 (Протоколи №№ 10–17 засідань міськвиконкому за квітень–липень 1957 року).
- 14.ДАТО. Ф. 231. Оп. 2. Спр. 9866 (Статут та відомості повітового староства про зміну керівного складу єврейського товариства «Chesed - Weemes» в місті Чортків Чортківського повіту).
- 15.ДАТО. Ф. 231. Оп. 2. Спр. 9877 (Статут та відомості повітового староства про зміну керівного складу єврейського товариства «Chewra Kadischa» в місті Збараж Збаразького повіту).
- 16.ДАТО. Ф. 231. Оп. 2. Спр. 9880 (Статут та періодичні відомості повітового староства про зміну керівного складу єврейського товариства «Хевра Кадіша» («Chewra Kadisza») в м. Тернопіль Тернопільського повіту).
- 17.ДАТО. Ф. 231. Оп. 2. Спр. 9881 (Відомості повітового староства про зміну керівного складу єврейського товариства «Хевра Кадіша» («Chewra Kadisza») в м. Чортків Чортківського повіту).
- 18.ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 5 (Протоколи засідань членів лікарняної комісії та матеріали до них).
- 19.ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 7 (Фінансові звіти єврейської лікарні та будиинку для людей похилого віку за 1930 рік, заяви осіб про прийом на роботу в лікарню та надання їм матеріальної допомоги).
- 20.ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 8 (Історична довідка, статут та регламент роботи єврейської лікарні в місті Тернопіль).
- 21.ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 19 (Плани, кошториси, договори, листування з воєводським управлінням, повітовим староством та магістратом міста Тернополя про розширення та благоустрій єврейського кладовища).
- 22.ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 20 (Листування з Тернопільським повітовим староством, лікарняною касою про сплату внесків робочими кладовища в фонд забезпечення, про порядок виділення місць під могили та іншим питанням).

- 23.ДАТО. Ф. 461. Оп. 1. Спр. 21 (Заяви осіб про прийняття на посаду трунаря та охоронця єврейського кладовища).
- 24.Do redakcji «Słowa Żydowskiego» w Tarnopolu. *Słowo Żydowskie*. 1927. Nr 5. 21 stycznia. S. 4.
- 25.Dziennik Ustaw nr 91. Poz. 817 i 818. S. 1276–1281. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 r. o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województw: poznańskiego, pomorskiego i śląskiego.
- 26.Dziennik Ustaw nr 89. Poz. 697 i 698. S. 1462–1465. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 9 września 1931 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych i Ministrem Skarbu w sprawie gospodarki finansowej gmin wyznaniowych żydowskich.
- 27.Dziennik Ustaw nr 13. Poz. 102 i 103. S. 219–224. Ustawa z dnia 17 marca 1932 r. o chowaniu zmarłych i stwierdzaniu przyczyny zgonu.
- 28.Dziennik Ustaw nr 35. Poz. 358 i 359. S. 594–597. Rozporządzenie Ministra opieki społecznej z dnia 30 listopada 1933 r. o chowaniu zmarłych i stwierdzaniu przyczyny zgonu wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych i Ministrem Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.
- 29.Dziennik Ustaw nr 94. Poz. 807–809, S. 1947–1953. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 r. Prawo o stowarzyszeniach.
- 30.Kalendarz Stanisławowski, 1905.
- 31.Karpinska Ulica Stanislau (1917). URL:
<http://data.onb.ac.at/rec/baa15657858> (дата звернення: 29.05.2022).
- 32.Konkurs. *Chwila*. 1934. Nr 5616. 9 listopada. S.12.
- 33.Księgi metrykalne wyznania mojżeszowego. URL:
http://agadd.home.net.pl/metrykalia/300/sygn.%202761/pages/1_300_0_0_2_761_0038.htm (дата звернення: 04.06.2022).

34. Księgi metrykalne wyznania mojżeszowego. URL:
http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/300/sygn.%203951/pages/1_300_0_0_3951_0014.htm (data звернення: 04.06.2022).
35. Napad na biura Żyd. Gminy Wyznaniowej i Komisję cmentarną. *Słowo*. 1937. Nr 113. 12 czerwca. S. 4.
36. Pismo Jakóba Schmiera do Zarządu Szpitala Izraelickiego w Tarnopolu. URL: <https://cbj.jhi.pl/documents/503211/0/> (data звернення: 29.05.2022).
37. Pisz J. Tarnowianin: kalendarz polski, ruski i żydowski astronomiczny, gospodarski i domowy wypracowany na południk tarnowski z zastosowaniem czasu średnio-europejskiego na rok zwyczajny 1902. Tarnów, 1902.
38. Powszechny Dziennik Praw Krajowych dla kraju koronnego Galicyi i Lodomerji z Księstwami Oświęcimskim i Zatorskim, tudzież z Wielkim Księstwem Krakowskim, S. 72-73. Rozporządzenie Rządu Krajowego z dnia 10 listopada 1849, do wszystkich urzędów obwodowych.
39. Regulamin dla służby cmentarza żydowskiego (16 XII 1914 r.). Monumenta Et Memoria. Cmentarz żydowski w Łodzi. Łódź: Hamal, 2016. S. 192-195.
40. Sprawozdanie Kuratorium opieki nad zabytkami sztuki żydowskiej przy żydowskiej gminie wyznaniowej we Lwowie. Lwów: I. Jaeger, 1928. S. 14.
41. Streit L. Z dziejów bractwa pogrzebowego w Stanisławowie. *Słowo*. 1937. Nr 91. 09 stycznia. S. 2.
42. Streit L. Z dziejów starego cmentarza żyd. w Stanisławowie. *Słowo*. 1936. Nr 42. 25 stycznia. S. 2.
43. Streit L. Z kroniki praktyk bractwa pogrzebowego w Stanisławowie. *Słowo*. 1937. Nr 93. 23 stycznia. S. 2.
44. Szczegółowa dyskusja budżetowa w kahale krakowskim. *Nowy dziennik*. 1935. Nr 4. 4 stycznia. S. 10.
45. Walka o grzebanie zmarłych. *Nowy dziennik*. 1935. Nr 338. 10 grudnia. S. 15.

46. Żydówki przyczyną wzmożonej śmiertelności w krakowskim getto.

Kurjer powszechny. 1935. Nr 161. 13 czerwca. S. 8.

47.1 קאנקורס, דער מאַמענט, 1934, נ. 257. 9 נאָוועמבער. ז. 1.

48.1 באַקאַנטמאַכונג! די וואָך, 1939, נ. 247. 19 מאַי. ז. 1.

Література:

49. Бабій Н. Єврейська «картина світу» у меморіях Снятина. *W obliczu nowej rzeczywistości. Stanisławów i Ziemia Stanisławowska w latach 1918-1923* / red. nauk. P. Hawrylyszyn, M. Kardas, A. A. Ostanek. Warszawa, 2018. T. 2. С. 248–270.

50. Бойко Х. Дизайн фасаду мацев. *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. 2012. №728. С. 203-211.

51. Бойко Х. С. Єврейські цвинтарі в архітектурному ландшафті Східної Галичини: проблеми збереження і стан дослідженості. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. 2004. № 505. С. 243–250.

52. Єврейське кладовище у Галичі. Каталог надмогильних пам'ятників / І. Юрченко, М. Носоновський. Дрогобич: Коло, 2018. 242 с.

53. Караїмське кладовище біля Галича. Каталог надмогильних пам'ятників / І. Юрченко, О. Кефелі, Н. Юрченко, О. Береговський. Львів: Сполом, 2000. 252 с.

54. Фан Р. Історія єврейської національної автономії в період Західно-Української Республіки. Львів: Україна Модерна, 2019. 270 с.

55. Федорів Т. Нариси до історії євреїв Збаража. «Новий» єврейський цвинтар міста. Збараж: Лібра Терра, 2019. 114 с.

56. Хаймович Б. Визуальные метафоры как способ художественного мышления в еврейской традиционной культуре. *Образ і символ в иудейской, християнській і мусульманській традиції* / ред. А. Ковельман. Москва: Индрик, 2015. С. 257–310.

57. Харчук Х. Єврейські кіркути (цвинтарі) у Львові (XV–XIX ст.). *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника: збірник наукових праць* / ред. Мирослав Романюк. Львів, 2011. № 3 (19), с. 612–622.
58. Balaban M. Żydzi Lwowscy na Przełomie XVI i XVII wieku. Lwów: nakł. Księgarni H. Altenberga, 1906. 192 s.
59. Bałaban M. Zabytki historyczne żydów w Polsce. Warszawa: Towarzystwo Krzewienia Nauk Judaistycznych w Polsce, 1929. S. 156.
60. Bielawski K. Zagłada cmentarzy żydowskich. Warszawa: Więzi, 2020. 280 c.
61. Borecki P. Uwagi o statusie prawnym wyznawców judaizmu na ziemiach polskich. *Czasopismo prawno-historyczne*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010. C. 49–89.
62. Ćwikła L. Prawne aspekty funkcjonowania stowarzyszeń prowadzących działalność w dziedzinie turystyki na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. *Prawne aspekty podróży i turystyki – historia i współczesność. Prace poświęcone pamięci Profesora Janusza Sondla* / red. P. Cybula. Kraków, 2018. S. 163–175.
63. Diamant A. Saying Kaddish: How to Comfort the Dying, Bury the Dead, And Mourn as a Jew. New York: Schocken Books, 1998. 256 p.
64. Gadowska I. Wielkomiejskie cmentarze żydowskie. Metamorfoza przestrzeni jako czynnik desakralizacji. *Adlojada: kultura i profanacje*. / red. J. Brejdak. Szczecin: Muzeum Narodowe w Szczecinie, 2017. S. 111–122.
65. Goberman D. Jewish tombstones in Ukraine and Moldova. Moscow: Image, 1993. 263 p.
66. Hońdo L. Dom przedpogrzebowy przy Żydowskim Nowym Cmentarzu w Krakowie. Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2011. 150 s.
67. Kaczmarek L. Kontrowersje wokół pojęcia mniejszości i charakteru ich ochrony prawnej podczas obrad konferencji pokojowej w Paryżu oraz w okresie międzywojennym w świetle postanowień traktatowych konferencji

- paryskiej z 1919 roku. *Dyskurs prawniczy i administracyjny*. 2020. Nr 1/2019. S. 137–160.
68. Komar Ż. Trzecie Miasto Galicji. Stanisławów i Jego Architektura w Okresie Autonomii Galisyjskiej. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2008. 448 s.
69. Kotliński T. J. Pochówek w Galicji. Wybrane zagadnienia administracyjno-prawne. Część 1 *Studia z dziejów państwa i prawa Polskiego*. 2020. XXIII. S. 229–253.
70. Kupfer E. Pinkas bractwa pogrzebowego i dobroczynnego w Zamościu. *Biuletyn żydowskiego instytutu historycznego*. Warszawa: Druk. «Nowe życie», 1951. Nr 2. S. 47–80.
71. Lewicka B. Nekropolie. Socjologiczne Studium Cmentarzy Katowic. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2017. 322 s.
72. Michałowska-Mycielska A. Bractwa pogrzebowe w gminach żydowskich Rzeczypospolitej (XVI–XVIII w.). *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 2018. Nr 4. S. 439–448.
73. Monumenta et Memoria. Cmentarz żydowski w Łodzi. / I. Gadowska et al. Łódź: Hamal, 2017. №1/2016. 296 s.
74. Nicieja S. S. Ogród snu i pamięci: Dzieje Cmentarza Łyczakowskiego we Lwowie oraz ludzi tam spoczywających w latach 1786-2010. Opole : Wydawn. MS, 2010. 543 p.
75. Nosonovsky M. Old Jewish Cemeteries in Ukraine: History, Monuments, Epitaphs. *Euro-Asian Jewish Yearbook 5768 (2007/2008)*. Moscow : Pallada, 2009. Pp. 237–261.
76. Nosonovsky M. Hebrew epitaphs and inscriptions from Ukraine and former Soviet Union. Washington: Lulu, 2006. 230 p.
77. Veit, R. F., Baugher, S. B., Scharfenberger, G. P. Historical Archaeology of Religious Sites and Cemeteries. *Historical Archaeology*. New York, 2009. Vol. 43. № 1. P. 1–11.

- 78.Szper J. Stary cmentarz żydowski w Łodzi. Łódź : Drukarnia M.Szysio,
1938. 398 s.

Довідкові (бібліографічні) видання, енциклопедії, словники:

- 79.Енциклопедія історії України. / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін.
Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7. 728 с.
- 80.Енциклопедія історії України. / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін.
Київ: Наукова думка, 2007. Т. 4. 528 с.
- 81.The Shengold Jewish Encyclopedia. / ed. M. Schreiber. Schreiber
Publishing, Inc., 2003. 304 p.

Рукописи (дисертації, кваліфікаційні роботи):

- 82.Вовчко М. І. Асиміляційні процеси єврейського населення Галичини у
другій половині XIX – на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук:
07.00.02 / Львівський національний університет імені Івана Франка.
Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2016. 245 с.
- 83.Назарова В. В. Надгробки XIX – початку XX ст. єврейського кладовища
міста Глухова як об'єкти культурної спадщини : дис. ... канд. іст. наук:
26.00.05 / Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Київ:
Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 2019.
222 с.
- 84.Szyndler A. Żydowska gmina wyznaniowa w Oświęcimiu i jej instytucje w
latach 1867-1939 : praca dokt. / Instytut Religioznawstwa UJ. Kraków:
Uniwersytet Jagelloński, 2006. 420 s.

Електронні ресурси:

85. Jagielski J. Cmentarze żydowskie w Polsce: najważniejsze informacje. URL: <https://sztetl.org.pl/pl/tradycja-i-kultura-zydowska/religia/cmentarze-zydowskie-w-polsce-najwazniejsze-informacje> (дата звернення: 29.05.2022)
86. Ганцфрид Ш. Кицур Шулхан Арух. URL: http://khazarzar.skeptik.net/books/jud/kizur_sh.htm (дата звернення: 29.05.2022).
87. Дані сайту Gesher Galicia про смерть Самуеля Діаманда з посиланням на архівну справу ДАІФО. Ф. 631. Оп. 2. Спр. 85. URL: <https://search.geshergalicia.org/> (дата звернення: 11.06.2022)

Додатки

Додаток 1.

Фото 1. Мацева Мозеса Барбаша,
західна сторона
Джерело: фото М.Сєдової від
26.09.2021

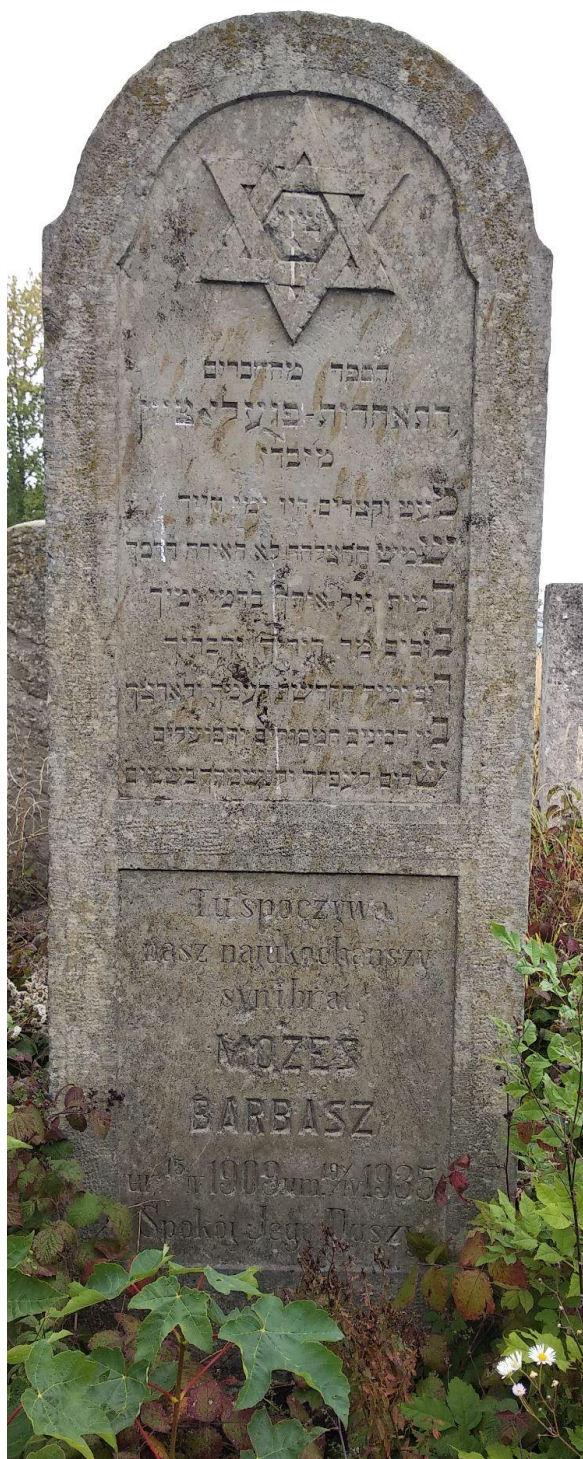

Фото 2. Мацева Мозеса Барбаша,
східна сторона
Джерело: фото М.Сєдової від
26.09.2021

Фото 3. Мацева Йосефа Фукса на Новому єврейському цвинтарі
Івано-Франківська
Джерело: фото М.Сєдової від 10.01.2022.

Фото 4. Надгробок Самуеля Діаманда на Новому єврейському цвинтарі Івано-Франківська.

Джерело: Фото М.Сєдової від 10.01.2022

Фото 5. Надгробок Ейдель Бергман на Новому єврейському цвинтарі
Івано-Франківська.

Джерело: Фото М.Сєдової від 07.01.2022

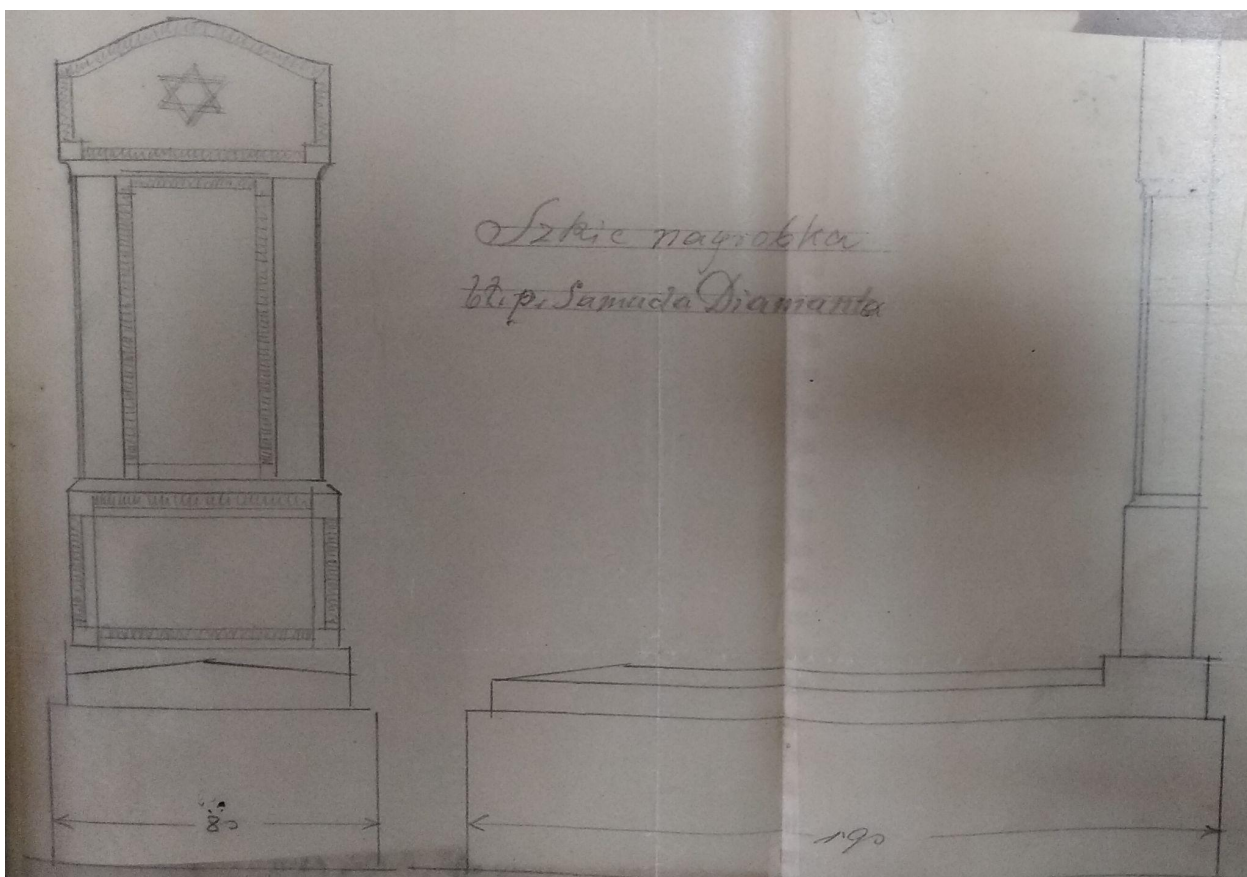

Фото 6. Надгробок Ребеки Гехт на Новому єврейському цвинтарі Івано-Франківська.

Джерело: Фото М.Седової від 07.01.2022

Фото 7. Надгробок з левами, короною та глечиком на Новому єврейському цвинтарі Івано-Франківська.
Джерело: Фото М.Седової від 11.07.2022

Додаток 2. Проект надгробка Самуеля Діаманда (найімовірніше автор проекту Мар'ян Антоняк)

Джерело: ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 181.

445

פ.י.

הווערן מיט אונזערן
 בעסטן שטודיום און אונזער
 בעסטן מאכט און אונזער
 יבשת אונזערע אונזער ... אונזער
 אונזער

Josef Fuchs aus Winograd

Додаток 6. Проект текста епітафії Йосефа Фукса.
 Джерело: ДАІФО. Ф. 325. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 445.